

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ה

עורכים:

יחיאל זלינגר ובנימין טרופר

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ב (2022)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסור | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
ירון רוזנטל, עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא בסיוע:

קרן קימת לישראל, יחידת המדען הראשי, המכון לחקר תולדות הציונות וההתיישבות
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים – מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

רשות
העתיקות
ISRAEL ANTIQUITIES AUTHORITY

מרכז יסלון
לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
Josiah Epigraphic Center of Jewish History

מנהל אזרחי

רשות
הטבע
והגנים

קרן קימת לישראל
K K L - J N F

מו"פ אזורי מזרח
יו"ש ובקעת הירדן

הגוף
לחברות
יהודית
יצרים חיבור לנשמה

מפדן היסטוריה

המחלקה ללימודי ארץ
ישראל וארכיאולוגיה
ע"פ חוק (תש"ס)
המקומות למדע היהדות
הארכיאולוגיות ב"אילן

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ב (2022)

ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון

תמונות על העטיפה באדיבות: יותם בשן, מאיר רוטר, ארכיון הצילומים – קק"ל, דוד רוזנבלט, ארכיון הפלמ"ח, ארכיון בני גוש עציון – כפר עציון, משלחת חפירות הרודיון, בועז זיסור

עורכים: יחיאל זלינגר ובנימין טרופר
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

תוכן העניינים

5		בפתח הקובץ
7		הקדמת העורכים
11	היכן הייתה תרשיש המקראית? מקורות הכסף של ממלכת יהודה ופולשת במאה הח' לפני הספירה	צילה אשל
33	אוסטרקונים משפטיים מהרודיון	אסתר אשל, חגי משגב ורועי פורת
45	ממצאים מימי מרד בר כוכבא במצוקי נחל תקוע (ואדי חריטון)	דביר רביב, מיקה אולמן, בועז לנגפורד, עמוס פרומקין, רועי פורת ובוועז זיסו
67	על בורות ונרות: תוצאות ראשוניות משלוש עונות חפירה בחורבת בית נטיף ושוליה	עומר שלו, מורן בלילה, איתי אביב וניקולס בנסטיין
85	אל 'הר הפרדס', 'מערת עדולם' וח' תקוע - טיולי הנוער העברי להרודיון, נחל תקוע ומערת חריטון, בשנים שלפני קום המדינה	יורם אלמכיאס
113	ישיבת "כנסת ישראל" סלובודקה-חברון - לימוד תורה ושירות צבאי	משה ארנוולד
139	"איש חולם ובעל מעשים" - שמואל צבי הולצמן, מכונן כפר עציון	יוחנן בן יעקב
167	הסיפורים שמאחורי הסורגים: סיפורן של אסירות ועצירות המחתרת בכלא בית לחם	נעמה טייטלבוים-קריא
195	השבת היחמורים להרי יהודה	נועם ורנר, נילי אבני-מגן, עוזי שמיר
209	סקר עופות מקננים - מזרח השומרון	אלי חביב, אסף מירוז, יואב פרלמן, יצחק כהן, אבנר רינות, אוהד בנימיני, אורן נפתלי, שחר כפיר, משה מינץ, עמוס סבח
229		רשימת משתתפים

“איש חולם ובעל מעשים” שמואל צבי הולצמן, מכונן כפר עציון

יוחנן בן יעקב

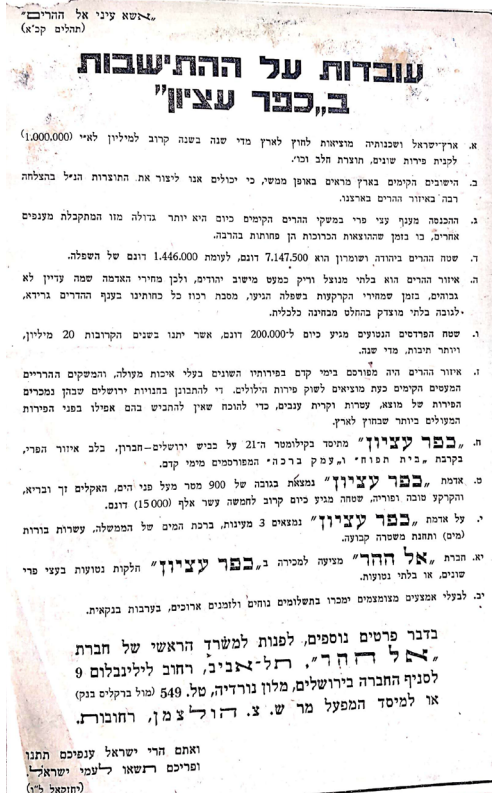
יהודים – העפילו אל ההר!

מאמר זה מבקש להציג את יוזמתו ופועלו של שמואל צבי הולצמן בייסוד היישוב כפר עציון באמצעות חברת אל ההר, שהקים למטרה זו. חלקו הראשון סוקר את חזונו של הולצמן, את הקמת החברה ואת הצעדים הראשונים בכפר עציון. חלקו השני דן בגורמים לעזיבתו של הולצמן את חברת אל ההר ובתהליך הכואב שהוביל לקריסת החברה ולעזיבת היישוב כפר עציון. המאמר מבוסס על מקורות ארכיוניים, שרבים מהם טרם נחשפו וטרם זכו להתייחסות מחקרית. פרט לפרסומים בעיתונות ולסקירות קצרות בספרות בנושא ההתיישבות בגוש עציון, הוקדשו לש"צ הולצמן ולחברת אל ההר שני מאמרים (ענר תשמ"ו; אילן תשמ"ו). מאמר זה מציג תמונה רחבה ומדויקת יותר, על בסיס החומר הרב שמצוי בידניו כיום. לאחרונה ראה אור ספרה של מיכל גל, 'איש שנטע חלומות – פרשת חייו של שמואל צבי הולצמן' (גל 2021). ספר זה מבוסס בעיקר על ארכיון משפחת הולצמן ואינו מתיימר להציג מחקר שיטתי ומתועד, אלא לספר את סיפורו של האיש. גם מאמר זה אינו מכסה את כל מה שראוי לפרסום מחקרי בנושא, בשל מגבלות היקף המאמר לעומת שפע החומרים.

ניסיון ההתיישבות הראשון באזור, שייקרא לימים גוש עציון, נעשה בשנים 1927–1929, כאשר חברת זכרון דוד ייסדה את היישוב מגדל עדר. הניסיון לא צלח, והמקום ניטש בימי הפרעות. לאדמות מגדל עדר קם גואל, איש חזון ומעש – שמואל צבי הולצמן. בנפשו נקשרו חלומות גדולים ליזומה מעשית ברוכה. בחזונו ראה הר עטור יישובים עבריים, טובל במטעים מניבים ובאתרי קיט הומים.

הולצמן נולד בעיר העתיקה בראש השנה תרמ"ד, 2 באוקטובר 1883. הוא למד בישיבת תורת חיים ובגיל צעיר יצא לארצות הברית ללמוד תורה, אך ליבו משכו לעולם המעשה. בשנת 1903 נשא לאשה את איילת (הינדה גורדון), בת המושבה ראשון לציון. הוא רכש חלקת קרקע, נטע בה פרדס והשתקע ברחובות. במסעותיו הגיע לדרום אפריקה והביא משם אפרוחי יענים, בתקווה לפתח ענף ייצוא חדש. הוא יצא לסינגפור, משם הביא שתילים כדי לפתח את ענף המטעים בארץ. חלום היענים נגזר. שלטונות המכס התורכיים מנעו את הכנסת השתילים והם קמלו. בשנת 1911 יצא למסע ממושך באוסטרליה, ושב לרחובות ב־1926.

עם שובו של הולצמן מאוסטרליה הוא גילה בארץ מציאות שונה מזו שהכיר לפני שיצא ממנה. גלי עלייה גדולים, שהיו שונים באופיים הסוציולוגי מאלה שקדמו להם, הגיעו לארץ וגיוונו את הציבור היהודי בה. רבים מיהודי פולין התרוששו בין שתי מלחמות העולם, השלטון הפולני דחק אותם מחיי המסחר והכלכלה, ושערי ארצות הברית ננעלו בפניהם. עשרות אלפי יהודים עלו ארצה בעלייה הרביעית. עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה

איור 1: מודעת שיווק של חברת אל הדר בעיתון דאר היום (29 בפברואר 1934)

גברה האנטישמיות והחלה העלייה החמישית. רבים מהעולים היו בני המעמד הבינוני, יזמים ותעשיינים שהביאו הון פרטי רב והובילו גאות כלכלית. הפעילות הציונית סבלה אז ממצוקה כלכלית, והסוכנות היהודית עמדה בפני פשיטת רגל (שביט 1982: 149-173).

הולצמן העריך כי הגשמת הציונות מחייבת לשנות את מדיניות ההתיישבות ואת מבנה המשק החקלאי וליישב את המרחב ההררי, כשבעה מיליון דונם, שהיה כמעט ריק מיהודים. לדבריו, בימי קדם היה ההר עטור יישובים עבריים ומטעים פוריים. האקלים באזור זה יבש ומרענן, מתאים לתיירות מרפא ומשפיע לטובה על הילדים. מחירי הקרקע בהר עדיין נמוכים מהמישור ומהשפלה. האדמות בו טובות, ועצים בודדים שניטעו בהר הם חסונים ובריאים. פירות ההר אינם נופלים באיכותם מפירות הייבוא (איור 1). הולצמן צפה ששוק ההדרים, שעליו התבסס המשק החקלאי הנוכחי, יגיע לרוויה, ואכן משנת 1936 פקד את המשק קיפאון ומחירי ההדרים בשוק העולמי צנחו.

ב-1 ביולי 1933 ניסח הולצמן, על בסיס חוות דעת של מומחים – טוביה זיסקינד מילר, רפפורט ואחרים – ניתוח חקלאי, כלכלי, מקורות מים ועוד 'הצעה ליסוד חברה למטעי הרים' במקום שבו שכנה מגדל עדר. נתונים מקצועיים הוא קיבל מהסוכנות היהודית, ממקווה ישראל ומתחנת הניסיונות החקלאית בקרית ענבים, שהבטיחו סיוע ביוזמת ההתיישבות. באחריות החברה: הכשרת השטח, השבחת מקורות המים, דרכי גישה, קו טלפון, הסעות מירושלים, הדרכה חקלאית למתיישבים ועוד. הקרבה לירושלים מבטיחה אפשרות תעסוקה נוספת למתיישבים.¹ מסמך זה הוא הבסיס להתיישבות בכפר עציון. כחלוף שישה שבועות פנה ט"ז מילר להולצמן והציע את אזור מגדל עדר החרבה:

המקום – בסביבת מגדל עדר – שאני העירותי את תשומת לבו עליו, הוא לדעתי ראוי ורצוי במידה יתרה. מכיוון שאני מכיר את כבודו בחזקת איש המרץ והיוזמה, נאמן וישר, לא יפלא הדבר בעיני, שהדבר יצליח בידו לטובת עמנו וארצנו.² קשה לדעת מי משניהם העלה ראשון את הרעיון להקים יישוב על אדמות מגדל עדר.

איור 2: הולצמן בסיוור ליד ברכת המים הממשלתית בקילומטר ה-21 על אדמות מגדל עדר (באדיבות אכ"ע)

"בימי שבתנו על אדמתנו היו ההרים מקור ההזנה של עמנו", קבע הולצמן. "כך נולד בנפשי הרעיון של כפר עציון, וכך נוסדה החברה אל ההר. זה אינו רק שמה של החברה, זוהי גם המטרה שלה: יהודים – עלו והעפילו אל ההר!"³ חברת אל ההר שיזם והקים הולצמן, נוסדה ב-12 באוגוסט 1933 כשותפות בינו ובין רעייתו איילת-הינדה ובין הרב יצחק משה ספקטור. היעדים שהציב הולצמן: יישוב ההר, גיוון המשק החקלאי ופיתוח ענפים חדשים; פרנסה לאנשי המעמד הבינוני ולמשקיע הקטן; נופש וק"ט ליושבי הארץ ולתיירים. את המציאות בארץ ואת עיקרי החזון והתוכנית הציג בחוברות מעוצבות ובתזכירים, רובם ללא תאריך. וכך הוא מתאר את האתר באחת מהחוברות:

כפר עציון מתייסד בקילומטר העשרים ואחת על כביש

ירושלים-חברון [...] אדמת כפר עציון נמצאת בגובה 900 מטר מעל פני הים, האקלים זך ובריא, והקרקע טובה ופורייה. על אדמת כפר עציון נמצאים שלושה מעיינות, ברכת המים של הממשלה, עשרות בורות [מים] ותחנת משטרה קבועה.⁴

הולצמן גייס שותפים נאמנים, בהם: אברהם אפשטיין ויצחק רקובסקי, יעקב רוזנבלום, פנחס שניאורסון וברוך צ'זיק. ליישוב שיזם העניק את השם כפר עציון (הולץ = עץ + ציון = ירושלים). כך קשר את כפר עציון לציונות ולירושלים. שלושה יישובים תכנן הולצמן להקים באזור:

1. **כפר עציון** – מושבה שתתבסס על מטע עצי פרי מגוון ומשק בעלי חיים. תקום בסמוך לכביש ירושלים-חברון (צומת גוש עציון, שם שכנה מגדל עדר).
2. **פרי עמל** – מושב גנים לבני המעמד הבינוני, בעלי מלאכה ומקצועות חופשיים שיתארגנו בקואופרטיב במסגרת אגודת בנין ומלאכה. המושב יקום בחורבת ה'לל, חורבת חבילה וחורבת ג'מג'ום (במקום שבו שכנה לימים משואות יצחק).
3. **יער עציון** – עיירת נופש, מעונות קיץ והבראה ביער נטוע, מרכז אזורי, מבני ציבור, גן משחקים ועוד. יקום ממזרח לכביש ירושלים-חברון (בחורש אבו סודה, למרגלות גבעת עוז).

החברה הודיעה שתמכור חלקות בנות 20–25 דונם, מהם 3 דונמים לבינוי, 12 דונם קרקע איכותית ומוכשרת לנטיעות ו־10 דונם אדמת בור לייעור ולהכשרה בעתיד. פורסמו תנאי רכישה ותחשיב כלכלי, תנאי מימון נוחים והלוואות: "החברה מוכנה לבנות בתים, להכשיר קרקע, לטעת מטע ולטפל בו למשך ארבע שנים, לפי רצון המתיישב. לחברה יוותר רווח שתשקיע ברכישת אדמות ובפיתוח ההתיישבות"⁵.

"אגודת בנין ומלאכה תרכוש 1,500 דונם להקמת פרי עמל עבור 100 משפחות. יחידות משקיות קטנות תאפשרנה עיסוק במקצועות חופשיים ובמלאכה יחד עם אחזקת משק עזר חקלאי", נכתב.⁶ יער עציון ימשוך את הנוסעים לנפוש בלבנון, בקפריסין וברודוס, שכן תנאי הנופש בו עדיפים. הולצמן סבר שבמקום לייבא מחוץ לארץ פירות יש לגדל אותם בהר, ובמקום לייצא מהארץ נופשים לחו"ל יש להביא אל ההר נופשים מחו"ל. הולצמן ראה חשיבות בחיי הרוח, ועל כן יזם מרכז תרבותי ביער עציון – בית הסופר על שם חיים נחמן ביאליק, "ציון חי למשורר גאולת יהודה יתנוסס לתפארת בהריה הנגאלים"⁷. לעין ערוב הציע הולצמן לקרוא מעיין ביאליק.⁸ הוא התכוון להשתמש במימיו לאחר שהשלטונות הבריטיים יסיימו את הקמת קו המים החדש מראש העין לירושלים, שיחליף את הקו ממעיינות הערוב.

הולצמן הכין רשימת שמות לרחובות בכפר עציון ובפרי עמל: מגדל עדר; רוזנבלום (יעקב); מאיר (אביו של הולצמן); חבס (ישראל חבס, פעיל ציוני־דתי בליטא ובארץ, מייסד ועורך עיתון היסוד; בתו ברכה הייתה עיתונאית, סופרת, עורכת ומחנכת); הרב קוק (הרב אברהם יצחק, הרב הראשי לארץ ישראל); פינסקר (יהודה לייב, מראשי חיבת ציון); בנימין (דה־רוטשילד, הברון, 'הנדיב הידוע', 'אבי היישוב'); מונטיפיורי (השר משה, נדבן ושתדלן שהקדיש את חייו ליהודים); הרצל (בנימין זאב, מייסד התנועה הציונית); נורדוי (מקס, הוגה דעות, נואם, סופר, ממייסדי התנועה הציונית); הרב ריינס (הרב יעקב יצחק, תלמיד חכם, מייסד התנועה הציונית־דתית המזרחי); ביאליק (המשורר הלאומי); קדושי חרון (ממאורעות תרפ"ט); זרח אפשטיין ('היהודי הציוני הגדול', ראש ישיבת תורת חיים שבה למדו הולצמן, אפשטיין ורקובסקי); אהרון איזנברג (מחובבי ציון והחלוץ, ממייסדי רחובות).⁹

בסיכום השנה הראשונה פרסמה אל ההר דו"ח פעילות והישגים, ובין השאר נכתב בו:

- החברה רכשה 20,000 דונם, רובם ממערב לכביש ירושלים־חברון. המדידות הסתיימו ומשלמים פרצלציה. שטחים גדולים נמכרו לקבוצת בעלי הון שחבריה יהיו מראשוני המתנחלים במקום.¹⁰
- החברה חכרה את המזרז הרוסי כמקום מגורים זמני לפועלים ומשרדים להנהלת החברה.
- בעלי הון ייסדו חברת מניות שתקים בית מרפא, שבראשו יעמוד פרופסור מפורסם מחו"ל.
- היחסים עם הערבים בסביבה מצוינים. התמנה מוח'תאר, יעקב רוזנבלום, מאנשי מגדל עדר.
- החברה קיבלה את העיקרון של עבודה עברית טהורה. אם תיאלץ להעסיק ערבים תעביר את הפרשי השכר לקרן למוסדות ציבור.

הדו"ח חותם בתקוות גדולות: "סיכויים ממשיים ליישוב אלפי משפחות עבריות והעסקת אלפי פועלים עבריים בחקלאות. לאל ההר אמונה מלאה שמטרתה – ליישב ולהחיות את השטח בין ירושלים לחברון – תתגשם"¹¹.
 מפעם לפעם העלה הולצמן טיעונים היסטוריים-לאומיים:

יער עציון נמצא על אדמת מלכי בית דוד, בין קבר רחל למערת המכפלה. בין בית לחם לחברון, בין ברכות שלמה לעמק הברכה. ועל הכול ירושלים הקרובה וסביבותיה! עיני העם נשואות אל הרים אלה מאז ומקדם. כל תולדות העם וספריו רוויים געגועים להרי ארצו, וכשתחזינה עיניו בשובם לתחיה – יתרכז וילכד [העם] מסביב למפעלים המכוונים לזה. בבואנו להחיות את ארצנו יש גם לחדש את צביונה ההיסטורי, את נופה מני אז.¹²

ארכיאולוגים בכירים – פרופ' קליין וד"ר מייזלר (לימים פרופ' בנימין מזר) – סיירו באזור. החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה והאוניברסיטה העברית גויסו לחפירה ארכיאולוגית במקום שבו התגלתה רצפת פסיפס שזוהתה כבית כנסת (איור 3).¹³
 פרופ' נחום סלושץ ציין היבט חשוב בתוכניתו של הולצמן – התיישבות חלוצית המותאמת לעולים בעלייה הרביעית ובעלייה החמישית, יזמים ובעלי הון:

נעשה בעת האחרונה ניסיון חדש להוליך את העלייה האחרונה בדרך החלוציות האמיתית, על ידי ייסוד ישוב כפר עציון על הדרך בין ירושלים ובין חברון. מחולל

איור 3: ראשון מימין ד"ר מייזלר, שני פרופ' שמואל קליין ושלישי הולצמן ליד ממצא ארכאולוגי בגוש עציון (באדיבות אכ"ע)

הרעיון ומגשימו, מר שמואל צבי הולצמן, תקע את אוהלנו במקום נאמן... בלב ארץ יהודה ההיסטורית.¹⁴

מקום חשוב בחזונו של הולצמן תפס עץ הבוטנה (פיסטוק), והוא גילה בקיאות בדרכי הגידול והטיפול בו. בחצר המנזר הרוסי נמצא עץ בוטנה גבוה ועמוס אשכולות פרי, עדות לסיכוי הצלחת הבוטנה. הולצמן גייס את ב' צ'זיק, לאור ניסיונו הרב, ומינה אותו לאגרונום החברה.¹⁵ בשליחות הולצמן הוא יצא עם שניאורסון לסוריה, לעירק, לטורקיה ולפרס (אירן) לאיתור זני בוטנה שגדלו בעבר בארץ ישראל, ללמוד את דרכי הגידול ולהביא שתילים. בכפר עציון הוקמה משתלה שבה אלפי שתילי בוטנה. בשם צ'זיק פירש הולצמן את דברי הנביא "וְיָשְׁבוּ בְּנֵים לְגִבּוֹלָם" (ירמיהו לא טז): הבוטנה היא דגם לעם ישראל – מקור שניהם בארץ, שורשיהם הקדומים בהרי יהודה, הם גלו ועתה שבים למקורם.

תומכים ומעודדים

העולם, שבועון ההנהלה הציונית, טען שספסרים, שלטונות המנדט והמנהיגות הערבית פוגעים במאמץ לרכישת קרקעות ושקופת הקק"ל ריקה. הנגב ריק, יבש וצחיח ובהר כמעט ואין לנו דריסת רגל. על רקע זה בחן העיתון את ההתיישבות בכפר עציון. לדעתו, היוזמים ניגשו למשימה בכל כובד הראש והאחריות:

הרוח החיה הוא ה[אדון] הולצמאן – איכר מרחובות, הידוע בכל הארץ בשקידתו לגוון את החקלאות, לפתח אותה, להרבות את צורותיה ולהכניס לתוכה (בייחוד בענף הפירות) כל פרי נאה המצוי בארצות אחרות הדומות באקלים לארץ ישראל ... 'יראים ורכי לבב' לא ילכו לכאן. כי כאן קושיים כפולים ומכופלים לגבי משק חקלאי במישור. יש לדרג הרים, יש להדשיא ולייער סלעים קרחים, חשופים וצחיחים.

העולם מצפה שכפר עציון תשחזר את ההצלחה בקריית ענבים, המבוססת על שילוב אדמות קק"ל, כספי קרן היסוד וחלוצים מסורים.¹⁶

ב' צ'זיק אמר: "נצטרפתי לחברה לא בכדי להרוויח כספים, כי אם כאשר ראיתי לפני מפעל לאומי גדול ורב ערך ובראשו איש דגול מרבה הקשור אל החקלאות ואל הארץ בכל נימי נפשו, והמסור למפעל עד כדי הקרבה עצמית. איש חולם ובעל מעשים".¹⁷ כל ניסיונות ההתיישבות בהר, סבר קדיש יהודה סילמן,¹⁸ "אינם אלא מעשים קטנים לגבי המפעל הגדול של חברת אל ההר שנוסדה על ידי ש"צ הולצמן. איש אידיאלי ונאור שעשה לו את יישובם של הרי ירושלים למפעל חייו".¹⁹ הוא הוסיף: "הלב נלחץ מכאב. ריבונו של עולם, איך עזבנו את ארץ הדרום עד עתה? איך עזבנו את פקעת הרקמה הראשונה של יצירתנו המדינית, את מקום ערשו של דוד מלכנו...²⁰ עיתונאי אחר הוסיף: "נעים היה לי לראות שבין רודפי התענוגות הרבים נמצא בעל תענוגות אחד שמוצא קורת רוח בהידור פני ארצנו בנטעים ממינים חדשים, ואינו חס על שתיליו ועל זמנו היקר, והוא מוכן לעזור לאחרים שגם הם יצליחו לראות ברכה מאדמתם... נדיב מטעים כזה הוא חזיון יקר מציאות".²¹

מנחם אוסישקין, יו"ר הקק"ל, וראש עיריית תל אביב, מאיר דיזנגוף, בירכו על התוכנית. רבנים ראשיים חיזקו את ידיו של הולצמן, ובהם הרב הראשי לארץ ישראל, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב הראשי ליפו־תל אביב, הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, שראה במפעל

איור 4: מודעה בעיתון דאר היום (10 במרץ 1935)

איור 5: שולחנות ערוכים בחצר המנזר הרוסי עבור משתפי ספורט העיתונאים (באדיבות אכ"ע)

אחד מסימני הגאולה המובהקים, והאדמו"ר מסדיגורה, הרב מרדכי שלום יוסף פרידמן.²² דוד בן גוריון נפגש עם הולצמן ב-10 באוגוסט 1934 ודן עימו במפעל החלוצי, אך אין בידינו מידע על הנאמר בפגישה זו.²³

פרסום - שיווק - יחסי ציבור

הולצמן הבין שהצלחת המפעל תלויה ביכולתו לשנות את הלכי הרוח ולעורר בציבור תודעת התיישבות בהר. לשם כך פתח בתנופת פרסום בעיתונים בארץ ובחו"ל - מודעות בתדירות גבוהה, לעיתים על פני עמודים שלמים (איור 4).²⁴ החברה הפיצה חוברות פרסום ומידע בשש שפות. העיתון דאר היום הגיש לחברת אל ההר בשלהי 1935 חשבון פרסום על סך 2,200 לא"י.²⁵

אחת לשבוע פרסמה החברה וארגנה סיור לכפר עציון. לפחות סיור אחד יועד לרופאים, כדי לקדם הקמת בתי מרפא ביער עציון.²⁶ בחול המועד סוכות תרצ"ד, אוקטובר 1933, אורגן סיור עיתונאים וסופרים לכפר עציון (איור 5). עם תום הסיור התכנסו האורחים ברחבת המנזר הרוסי לקבלת פנים חגיגית, עשירה ומקושטת. הם האזינו לראשי החברה סביב שולחן

עמוס שקיות בוטנים (פיסטוק) שחולקו כשי, ועליהן הודפס הפסוק: "קחו מִזְמַרְת הָאָרֶץ... בְּטָנִים וְשִׁקָּדִים" (בראשית מג, יא). הולצמן העניק לאורחיו תחושת חשיבות וערך, הנעים את זמנם ודבריו חדרו ללבבות.²⁷ מנהל החברה בירושלים, מר גרשוני, סקר את הפעילות ופנה לעיתונאים: "החיים והמוות ביד העט, עט סופרים. ברצונכם אתם מחיים מפעל ומפחים בו זרמי חיים חדשים, ובהבל עטכם יש להמית ולהביא כל מפעל עד דכא. ובחרתם בחיים – תנו סעד למפעל הכביר".²⁸ לימים למדו ראשי החברה כמה אמת גלומה במילים אלה.

הולצמן הצליח להעביר את מסריו. ביולי 1934 כתב ק"י סילמן:

נטועה בכפר עציון אידאה גדולה, לגול את החרפה מעלינו שעזבנו את הררינו לשיממון ולשאייה. בדרך חזרה עברנו ליד קבר רחל, אנו דופקים היום על קבר רחל ומודיעים לה: ... הנה אנו שבים, הנה אנו באים, הנה אנו נוטעים, הנה אנו בונים ב'דרך אפרתה' בסביבת 'מצבת הקדומים' שלך רחל, אימנו היקרה.²⁹

כתב שהצטרף לסיוור פרסם כתבה מלווה בתמונה שבה נראים שולחן ערוך, שפע מעדנים ומשקאות, וחתם: כפר עציון היא "מעבדה של יהודים חדשים שלא ראינו אותם עדיין בארצנו... יהודים הרריים, בריאים ואמיצים, וצ'רקסים משלנו, כלום אין זה עלול להלהיב את הלבבות שניצלו עדיין מקדחת הפרוספריטי החטפנית? יתעוררו גם הקיבוצים, יעוררו את הקרן הקיימת לקראת יצירת יהודה חדשה בהרי יהודה".³⁰ העיתונאי יהודה פגש בכפר עציון יוצאי בבל ויוצאי גרמניה שהתעניינו ברכישת קרקע.³¹ סוכן חברת אל ההר, שלום לוי נחום, פרסם קריאה לאחיו להצטרף להתיישבות חקלאית בהרי יהודה. הוא הבטיח ליוצאי תימן הכנסה בטוחה מעבודתם וליוצאי עדן מסחר בנדל"ן, וקרא להזדרז ולהשקיע בהתיישבות בטוחה במאה אחוזים.³² המדריך זאב וילנאי כלל את כפר עציון במסלולי הטיולים שהוביל ובהרצאות שנשא.³³

בעיתונות הערבית

ב-4 בינואר 1934 ציטטו שני עיתונים ידיעות סותרות מהעיתונות הערבית. סופר דאר היום בחברון הודיע:

החברונים שמחים להתיישבות יהודית... בין הפלחים בסביבות חברון מורגשת שמחה רבה לשמועה על קניות אדמה על ידי יהודים בסביבה. כי סוף סוף ריחמם אללה ויזכו ליהנות מיהודים, כשם שנהנים אחיהם בסביבות מושבות היהודים שבשרון. ערביי העיר תולים תקוות רבות בהתיישבות היהודים בסביבה, כי זה ירבה את התנועה והמסחר בעיר ועל ידי כך יבואו יהודים להתיישב בעיר שבה שוממים מאות חדרים מאין יושב.³⁴

עיתון הארץ ציטט את העיתון הערבי אל ג'אמעה אל ערבייה:

היהודים יבנו בעתיד הקרוב מושבה יהודית סמוך לחברון. היהודים ערכו תוכנית שטן ליישוב ארץ ישראל, המחייבת ליישב ראשית כל את אדמת החוף ואחר כך לקנות אדמת הרים פורייה. ירושלים הוקפה במושבות יהודיות מארבע רוחותיה. כעשיו נשאו היהודים את עיניהם למחוז חברון. ערביי חברון מן הראוי להם

לפקוח את עיניהם ולמנוע כיבוש העיר בידי הציונים. עליהם להתעורר ולשמור על אדמתם ולקבל לקח מזולתם.³⁵

פעולות חברת אל ההר באירופה

החברה הקימה סניפים באירופה ושלחה שליחים מצוידים בחומרי הסברה. הולצמן ניהל התכתבות עם איתמר בן אב"י, בנו של אליעזר בן יהודה, שפרסם את אל ההר וכפר עציון באוסטרליה. בתגובה למכתב ששיגר בן אב"י השיב הולצמן בינואר 1934 כי הוא שואב מבן אב"י אומץ ודחיפה, והוא ימשיך לעבוד ביתר מרץ למען ארצו האהובה. שניהם ילידי ירושלים, ומוטלת עליהם חובה להחיות את אזור ירושלים. הוא ציין את תרומתו של בן אב"י לכפר עציון ולהמשך גאולת אדמות.³⁶ בשנת 1933 נחתם 'הסכם העברה' בין גרמניה הנאצית לסוכנות, ואל ההר ביקשה מהסוכנות להפנות עולים מגרמניה לכפר עציון. יצחק בן צבי, יו"ר הוועד הלאומי, תמך בכך, אך הסוכנות סירבה. על רקע זה מובנת פנייתו של נציג אל ההר בווינה להיטלר ב־9 באפריל 1934 בנושא זה (אילן תשמ"ו: 68–69).³⁷

צעדים ראשונים על הקרקע

בדצמבר 1933 דיווח הולצמן על רכישת כ־5,000 דונם בכפר עציון, מהם 925 דונם אדמות מגדל עדר.³⁸ חלק מהקרקעות נרשמו על שם בעלי הון שמימנו את הרכישה, ועל חלקן רבצו משכנתאות. החלקות היו מפוזרות על פני כ־20,000 דונם, רובם אדמות מושעא שהקשו על הרכישה. בידי החברה היו חוזי רכש שלא הושלמו על כ־9,000 דונם נוספים, ובהם 4,000 דונם שעמדו לרכוש מהכפר ג'בע. במרץ 1935 פרסמה החברה שקרוב ל־1,000 חלקות נמכרו ביער עציון.³⁹ 300–400 דונם נרכשו בידי אנשים פרטיים בחלקות קטנות, ומשקיעים רכשו חלקות גדולות. מאות חלקות נרכשו בידי יהודים מהארץ ומאירופה, למען בני משפחתם או כהשקעת נדל"ן. המכירות היו בהיקף נמוך מזה שפורסם, אך נראה שהפרסום נועד לעודד רכישת קרקעות.⁴⁰

בשלב ראשון החלו בהכשרת קרקע, בסלילת דרך, בהקמת משתלה ובנטיעות (איור 6). כמה קבוצות עובדים עלו לכפר עציון: חבורת ותיקי השומר בראשות פ' שניאורסון; כ־20 חברי גרעין גורדון, בוגרי גורדוניה מוורשה; כ־20 חברי תנועת הנוער הציוני ממגדיל ומכפר סבא ופועלים שהופנו לכפר עציון, ביניהם יהודים מכורדיסטן

איור 6: עצים צעירים באדמות אל ההר (באדיבות אכ"ע)

ויהודים צ'רקסים שהצטיינו בעבודה. הבדידות העיקה עליהם, וכמעט לא היה להם קשר עם היישוב בארץ. רובם חיו במקום ללא משפחותיהם, והם שבו לביקורים בבתיהם. משפחות בודדות חיו בכפר עציון, ובהן משפחתו של מנדל ברנובסקי, איש השומר. חברי גרעין גורדון חיו בקומונה והרוויחו 20 גרוש ליום עבודה, שהחל בשעה חמש בבוקר. בלילה לאור עששית במטבח הם שרו יחדיו ורקמו חלומות.⁴¹

חברת אל ההר העמידה משאית להובלת הפועלים לעבודה ולהבאת מים, ציוד ומוצרים מירושלים. הותקן קו טלפון ששירת גם ערבים בסביבה. כל העבודות בכפר עציון בוצעו בידי יהודים, בהתאם לעקרון העבודה העברית שאימץ הולצמן. העבודה הייתה מפרכת: "הכול היה שם סלע. לא אדמה". רק במכוש ובפטיש אפשר היה לחפור בורות לנטיעות, או בקומפרסור שנרכש מאוחר יותר. בהמשך הגיע גם טרקטור.⁴²

בתום יום עבודה מפרך, סביב מדורה, יצרו אנשי כפר עציון הווי משותף עם שכניהם:

יושבים להם תושבי המקום מסביב למדורה ומאזינים לצלילי שירת מרחקים שטופי אור חשמל, המגיעים לאזניהם מחוד המחט של הפאטיפון. לעת עתה זהו השליח היחידי של התרבות [...] בקרוב יהיה כאן רדיו. מהגבעות הסמוכות באים בני ערב לשמוע את המנגינות המזרחיות המשתפכות לחיק הלילה השוקט. כאורחים הגונים מהנים גם הם את מארחהם במיטב שירת החלילים, וצלילים ממושכים מלאי געגועים משתזרים יחד.⁴³

יחסי שכנים – המרפאה

הולצמן הכיר בסכנות ובאתגר שבהקמת יישוב עברי בהר חברון, ולימים כתב שיחסי השכנות עם הערבים היו טובים מאוד עד למאורעות 1936.⁴⁴ אנשי כפר עציון זכרו יחסים תקינים. הם מצאו שפה משותפת עם השכנים הערבים, קיימו ביקורים הדדיים, רקדו ושתו יחד קפה מר. אחרים זכרו מתח. כאשר התעורר צורך ביטחוני הושבעו כמה עובדים כנוטרים וקיבלו מהבריטים נשק. יצחק שדה, ממפקדי ההגנה בירושלים ולימים מייסד הפלמ"ח ואלוף בצה"ל, שהיה תקופה קצרה בכפר עציון וארגן אימונים בנשק לאנשי ההגנה, הרחק מעיני הבריטים.⁴⁵

על הכביש הראשי, סמוך לבִּנְכַת המים הבריטית ולמשטרה, הקים הולצמן מבנה קטן – מרפאה לכל יושבי הסביבה (איור 7). הוא גייס את בנו הבכור, ד"ר מאיר שמעון הולצמן, ששב ארצה באוקטובר 1934 מברמינגהם שבאנגליה, שם עבד בבית חולים כמנתח. ד"ר מ' הולצמן טיפל בפועלים ובערביי הסביבה בחינם, בשוטרים הבריטים ובסוסייהם. הוא שהה במקום במשך כשלושה חדשים ועזב בהיעדר מימון ועקב התערערות המצב הביטחוני. בשנות ה־70 ביקר ד"ר מ' הולצמן את אימו ואת בני משפחתו בארץ. הוא בא לגוש עציון המתחדש וסיפר לי [יוחנן ב"י] שאביו גייס אותו למרפאה בכפר עציון. לאביו היה חשוב שיטפל בערבים כדי להשפיע על יחסם למתיישבים היהודים. "הייתי חייב להסכים, אבל לא הסכמתי עם האופטימיות המוגזמת שלו", הוא סיפר. בתקופה הקצרה שבה שהה בכפר עציון הוא חש עוינות מצד הערבים.⁴⁶ "איש תמים", הגדיר ד"ר מאיר את אביו, "אבא רצה ליישב אוקיינוס של תחלואה באמצעות מפית קטנה של נטילת ידיים".

איור 7: המרפאה שהקים הולצמן בסמוך לבריכת המים וניצבת עד היום בצומת גוש עציון (באדיבות אכ"ע)

המוסדות המיישבים ויחסם לכפר עציון

דוד בן גוריון הדגיש את מקומה, את חשיבותה ואת ערכה של ירושלים: "כבודנו הלאומי ועניינינו החיוניים מחייבים... להקיף את העיר בשרשרת שכונות עובדים וישובים חקלאיים" (בן גוריון 1931: קעה). יוסף נֶיץ, מראשי הקק"ל ומחלקת ההתיישבות, סבר ש"שגיאה נוראה שגו מדריכינו ומנהיגנו בהזניחם את האזור הזה ולא דאגו לתקוע בו יתד יישובי בל ימוט". לדעתו ירושלים מתנוונת, ויש לקשור אותה ליישוב החקלאי סביבה.⁴⁷ למרות זאת, המוסדות המיישבים הסתייגו מהתיישבות בהר, והתמקדו במישור החוף, בשפלה ובעמקים. סביב ירושלים הוקמו יישובים חקלאיים בודדים, כיוון שקשיי ההתיישבות בהר רבים: קרקע טרשית, מצוקת מים, היעדר ידע וניסיון חקלאי, מגבלות רצף קרקעי ויישובי. הולצמן יזם ותכנן התיישבות חקלאית פרטית בהר, על בסיס הון פרטי שהביאו העולים באותן שנים. אלה עמדו בניגוד חריף למדיניות המוסדות המיישבים.

התיישבות בהר

בחורף 1934, בעקבות עליית היטלר לשלטון בגרמניה, פנתה חברת אל ההר לד"ר ארתור רופין, יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית וראש הוועדה ליישובם של יהודי גרמניה, בבקשה שימליץ לעולי גרמניה לרכוש אדמות ולהתיישב בכפר עציון. א' רופין מינה ועדה שבדקה את ההצעה, ובעקבות מסקנותיה השיב להולצמן: "בנוגע לכפר עציון, מתייחסים בחיוב גמור להתיישבות באזור ההרים סביב ירושלים", אך לא ימליץ לעולי גרמניה להתיישב בכפר עציון, לנוכח ספקות שהעלו חברי הוועדה.⁴⁸ עד אמצע שנות ה-30 דגלו המוסדות המיישבים בהתיישבות אינדוידואלית, ורק אז הבינו את חיוניות ההתיישבות השיתופית.

שלושה יישובים שקמו בשנות ה-20 בהרי יהודה בתמיכת המוסדות המיישבים היו הקיבוצים קריית ענבים ורמת רחל, וכן מושב העובדים עטרות. מתיישבי אל ההר תכננו לייסד מסגרת קואופרטיבית. הולצמן הודרך גם על ידי תפיסה חברתית ולימים כתב שזו הייתה כוונתו, אלא שהדבר לא עלה בידו.

התיישבות פרטית

"כל זמן שאמצעי הקק"ל אינם מספיקים כדי רכישת כל הקרקעות הנחוצות למטרות ההתיישבות – דירקטוריון הקק"ל איננו מתנגד לקניית אדמה באופן פרטי", הוחלט ב־10 בדצמבר 1928 (שילה תשמ"ו; קרק ונורדהיים תשנ"ה: 408).⁴⁹ בשלהי 1934 התווה חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית, עיקרון: ההון הלאומי והחלוץ האנושי יכשירו את הקרקע ויפתחו את הדרך לחדירת ההון הפרטי. "בחודשים אלה מתחילים לעשות דבר מה אצל חברון. שם המקום כפר עציון. אני מקווה כי החברה תצליח ותעשה חיל [...] תפקידו של האדם הפרטי לקנות ולמכור ברווח. תפקיד ההון הלאומי להפסיד כדי שירוויחו אחרים".⁵⁰ קופת המוסדות הלאומיים הייתה מרוששת, והון פרטי רב זרם ארצה. למרות זאת, ראשי מחלקת ההתיישבות והקק"ל התנגדו ליוזמה פרטית ברכישת אדמות ובהקמת יישובים.

שותפים לחזון – יריבים בהגשמתו

מסכת היחסים של ש"צ הולצמן ו' ויץ, ראשיתה הערכה הדדית ושותפות רעיונית ואחריתה מחלוקת שהידרדרה לסכסוך אישי מר. בפברואר 1933 דימה ויץ את הקק"ל לטבעות גזע עץ, מהן עבות ומהן דקות, עדות לשנים טובות ולשנים רזות. "אנו עומדים כיום בטבעת הצמצום... שעת ירידה". לא היה ברשות הקק"ל כברת ארץ לייסוד נקודה חקלאית אחת. המצב הלאומי היה בכי רע, המוסדות עמדו דלים וריקים לפני עתיד מחריד, ובמקביל עלה היקף רכישות הקרקע בידי יהודים פרטיים.⁵¹ ויץ והולצמן היו אנשי חזון, מסורים לבניין הארץ, אוהבי צמחים ועצים ונלהבים להתיישבות בהרי יהודה. בעקבות מאמר של ויץ הגיע הולצמן להתייעצות בביתו. הוא פנה ליו"ר הקק"ל, מנחם אוסישקין, בבקשה למנות את ויץ ליועץ לאל ההר. אוסישקין בירך את המפעל היישובי בסביבת ירושלים שקם ביוזמה פרטית, נענה בחיוב לבקשה, והביע תקווה שהחברה תמכור לקק"ל בהנחה כמה מאות דונמים תמורת עבודתו של ויץ.⁵² הולצמן הקים ועדה מקצועית מייעצת שבה היו חברי ' ויץ, ידידיה שטרן וט"ז מילר. נראה שהוא חתר לשתף את המוסדות המיישבים ביוזמתו הפרטית. חלפו ימים ספורים, ו' ויץ שיגר הערות לתוכנית ההתיישבות בכפר עציון. הולצמן הגיב במלוא הכבוד וההערכה ובהבעת עניין לדון בדברים. את פירוט השגותיו על ההיבטים הכלכליים של התוכנית העלה ויץ במכתב מיום 14 בינואר 1934, אך הולצמן לא הגיב. נראה שוויץ נפגע, וכתב שאם לא יתברר העניין "אהיה נאלץ לדרוש מכבודו להודיע רבים כי אינני מסכים להיות חבר הוועדה המומחית לתוכנית כפר עציון".⁵³

אל ההר פרסמה את תוכניתה וציינה את ועדת המומחים המייעצת, ללא התייחסות להסתייגויות של ויץ, שְמָקָה על כך. סיכום ישיבת הוועדה מ־29 במרץ 1934 מעלה הסכמה שהוועדה מייעצת לעניינים 'טכניים-חקלאיים', כלומר לא לעניינים כלכליים.⁵⁴ חרף המחלוקת, בקיץ 1934 השיב ויץ לפונים בעניין אל ההר שהמקום וטיב הקרקע מתאימים להתיישבות הררית. אחד הפונים התרשם מהערכתו החיובית של ויץ למפעלה של אל ההר,

איור 8: על משטח סלע אופייני להר מתכנן הולצמן את כפר עציון (באדיבות אכ"ע)

רושם שהתחזק בשיחה אישית שלו עם ויץ.⁵⁵ בשלהי 1934 הודיע הולצמן לוויץ מה הם השטחים שאל ההר מקיימת משא ומתן לרכישתם, ושהחברה תגביל את פעולתה רק לשטחים אלה. הוא הביע תקווה שהקק"ל תרכז את מאמצי הרכישה שלה מעבר להם. גם זה נראה כצעד בונה אמוץ.⁵⁶

בסוף דצמבר 1934 החריף ויץ את הקרע, שהיה למאבק אישי מר. הוא תבע מהולצמן לפרסם במשך שלושה ימים רצופים מודעה בשלושה עיתונים עבריים, במקום גלוי ובאותיות גדולות, בנוסח שהכתיב, ולפיו אין לו כל זיקה וכל אחריות לענייני כפר עציון. החברה פרסמה מודעה ברוח זו, אך בנוסח שונה.⁵⁷ שני חברי הוועדה, ט"ז מילר ו' שטרן, פרסמו הערכה לחברה והבהרה שאינם מתפטרים: "אם יש פעולות בחברת אל ההר הטעונוות תיקון נתקנה... אין דעתנו להעריך מפעל לפי פרטיו אלא לפי היקפו ושיעור קומתו [...] כפר עציון לפי היקפו, מעשה רב הוא וברכה רבה ליישובנו, וראויים הם העושים בדבר לאימוץ ולחיזוק ידיים".⁵⁸ תגובתם מרמזת שלדעתם ביקורתו של ויץ היא קטנונית.

ב-14 בינואר 1935 פרסם ויץ מאמר ארוך ועמוס בנתונים – 'במורדות כפר עציון – הרצאה היסטורית' – ובו סקר את מסכת יחסיו עם הולצמן והציג את עמדתו לגבי תוכנית ההתיישבות של אל ההר:

פרק בתולדותיו של יצור אחד שחיבלה חברת אל ההר, שאם כי עוד לא בא לעולם כבר הוכתר בשמו, הלוא הוא כפר עציון. זכה היצור הזה שרבות מטיילים יבקרוהו ועיתונאים יפארוהו. ספרים מצוירים בחרט אמנים ישעשעוהו, אמנים ירננו וסוכנים סביבו במחול יצאו. האמן לי קורא יקר שעצוב לי באשר רעיון ההתיישבות בהרים אני טיפחתיהו זה עשר שנים, ואיני רוצה בשום אופן שירד תהומה בראשית התגשמותו, וזהו שמחייבני לספר את הדברים הבאים.⁵⁹

ויץ הלם בחברת אל ההר: "נתרבו הפרוספקטים המצוירים המבטיחים הכול מכול בכול, ונכנס עץ פרי חדש שהוא עתיד להבטיח את הכלכלה של כפר עציון, הלא הוא הבוטנה". החברה יוזמת את יער עציון במחירים מופרזים, "גזל ממש", שמשתלבים במכת הספרות

שפשתה בארץ. היא מאחזת את עיני הרוכשים, נגועה בהבטחות שווא, זורעת "אבק ואחזת עיניים". הולצמן זם מפעל התיישבותי הגון וראוי, אך "נגרר אחר הספקולציה והבלוף, והוא גולש במורד", ועוד ועוד. בעקבות הפרסום התעוררה תסיסה בין הקונים. יצחק שטינהרץ, מרוכשי הקרקעות שהתכוון להתיישב בכפר עציון, ערער על התחשיב שהציע ויץ, וחתם בקריאה לכל המתיישבים העתידיים בכפר עציון: "אל נאבד את האופטימיות שלנו. נחזיק מעמד, נתיישב, נבנה וניטע גנינו, שבלי ספק יתנו פריים במידה רבה יותר מאשר לפי חשבון האדון ויץ".⁶⁰

על מאמרו של ויץ ענה שבתאי שמואלי, אחד הקונים שהתרשם מדעתו החיובית של ויץ על מפעלה של אל החר, ב־22 בינואר 1935: "נדהמתי מאוד לראות את התקפתו החרפה [של ויץ] נגד מפעל חשוב זה." גם אם הביקורת נכונה היא באה באיחור ותגרום נזק בעיקר לרוכשים. מדוע שתק ויץ תשעה חודשים, יכול היה, לשיטתו, "להציל" 'עשוקים' מיד 'עושקיהם' (המרכאות מבהירות שהכותב אינו רואה זאת כעושה). במאמרו גרם ויץ רעה והפסד עצום לכיבוש ההרים ועיכוב בהתנחלות ובגאולת הארץ. השינוי בעמדתו "מעורר כמה פקפוקים, אם אין כאן דברים בגו". הכותב תמה על העיתון שפרסם ביקורת חריפה ומסוכנת בלי לחקור ובלי תגובת ראשי החברה, כמקובל.⁶¹ מערכת הארץ סברה שביקורתו של ויץ אינה ראויה, וכי אין לראות בה את המילה האחרונה. "ההתיישבות בהרים היא עניין חשוב, ולכן דרושה התערבות המוסדות המיישבים בכפר עציון. עליה להיעשות תוך שמירה על כבודם וזכותם של מחוללי המפעל, וחיידוש האמון הציבורי בו. ואם המוסדות לא יעשו כן, האחריות תחול עליהם יותר מאשר על אל החר".⁶²

הרב מנחם מנדל כשר⁶³ עמד בראש חברת זכרון דוד, שייסדה את מגדל עדר, ורכש חלקה בכפר עציון עבור בניו. הוא הגיב לוויץ: הולצמן רכש את אדמות מגדל עדר בטרם ייפלו בידי הערבים והחל לפתח התיישבות בהרי יהודה, אף כי ידע את הקשיים ואת המכשולים. אין פסול בכך שראשי החברה ירוויחו מהיזמה. הם אינם ספסרי קרקעות. הם משקיעים במפעל ונדרשים להמשיך ולהשקיע, והסיכוי לרווח הוא קלוש. מחיר הקרקע שהחברה דורשת אינו מוגזם. על שאלות שהתעוררו אצלו הוא קיבל תשובה מספקת מהולצמן. הרב מקדם בברכה ביקורת ציבורית על חברות ועל נגע הספסרות שפשה בארץ, אבל "הביקורת צריכה להיות לשם בניין, ולא לשם סתירה. יש לבקר מומים, אבל אין לרפות ידי בעלי מפעל ב'דקדוקי עניות'".⁶⁴

הולצמן הגיב לוויץ ומחה על הזלזול שלו במומחי החברה ובראשיה. הוא האשים 'מוסד ידוע' שהחל בתחרות לרכישת אדמות בהר, וגרם להאמרת מחירים שסיבכו את אל החר (הקורא יכול לשער שהולצמן כיוון לקק"ל). הולצמן נותר אופטימי: "הבניין הנהדר שביסודו מונח הרעיון של התיישבות עברית בהרים, שגידלתי וטיפחתי ושהקדשתי לו את כל כוחותיי והכנסתי בו דמי, תרתי משמע, לא ייפול על ידי ההתקפות של מר ויץ. 'הידיד' של ההתיישבות ההררית". עוד טען הולצמן כי כוונת ויץ לקעקע את יסודות מפעלה של חברת אל החר, וכי המאמר כולל שקרים, כוונה רעה, בדיות ועלילות.⁶⁵

ניתוח המחירים והתחשיב שהציעה החברה לעומת השגותיו של ויץ מעלה שהחברה לא חרגה הרבה מהמחירים והתחשיבים שהציע ויץ שנה קודם לכן, במאמרו 'אל הרים', שבו ביקש לעודד התיישבות בהר.⁶⁶ כמה הסברים אפשריים לפערים:

א. על החברה לכסות את כל הוצאות הפעלתה.

ב. אל ההר פנתה לציבור עולים ורוכשים מהמעמד הבינוני, רבים מהם בעלי הון.

ג. החברה גבתה כ־100 לא"י נוספות, אותן תשקיע ברכישת אדמות נוספות. כך הבהיר הולצמן במסמך היסוד הנ"ל, 'הצעה לייסוד חברה למטעי הרים'.

ד. הולצמן חתר להמריץ קונים לרכוש אדמות, ואילו ויץ חתר לקעקע את אמינות החברה ואת תדמיתה ולהרחיק קונים פוטנציאליים. קורות חייו ומפעליו של הולצמן מלמדים כי בראש מעייניו לא עמדה גריפת הון אישי. הוא צבר הון בחו"ל והשקיע אותו בקידום המשק החקלאי בארץ ובפיתוחו. סביר מאוד שכך היה נוהג גם בחברת אל ההר.

מעמדו הרשמי של ויץ העניק לדבריו הילה מקצועית ותוקף. האמון בחברה, שהוא תנאי בסיסי להצלחתה, התערער ונפגע. המאמר עורר סערה וגרר תגובות, וביקורת נמתחה על הסגנון המזלזל והמעליב. רבים יצאו להגנתם של הולצמן וחברת אל ההר. מעניינת תגובתו של יעקב רוזנבלום, שותפו של הולצמן ומנהל היישוב מגדל עדר:

לפני שנים אחדות פנינו אל מר ויץ וביקשנו אותו לקבל מאיתנו את אדמות מגדל עדר בלי כל תשלום. האדון ויץ סירב בהחלט אפילו לשמוע מזה [...] הוא היה אחד ממנהיגיו שלפני חמש עשרה שנה דן את כל אזור ההרים [...] לכליה גמורה [...] אחרי שמר הולצמן לקח את העניין בידי, פרסם אותו בכל השיטות המודרניות, דיבר על זה השכם ודבר, הכניס בזה את כל אונו והונו, רק אז נפקחו עיני האנשים לראות שארצנו אינה רק ארץ של תפוחי זהב, ושבעת המינים בתורה אינם רק מליצה בעלמא אלא עובדה קיימת. הייתי רוצה שמר ויץ יסביר לי מה ראה שערך הקרקע בהרים עלה, אם לא על ידי הפרסום הרב שחברת אל ההר עשתה? [...] אמנם איש זקן אנוכי, אבל עוד מוכן לקחת לקח ולהוסיף דעת.⁶⁷

משה כרמון⁶⁸ העיד על עצמו שאינו מכיר את הולצמן ולא קיים איתו כל קשר, ואף על פי כן חש אהדה כלפיו. "פרסום המכתב על ידי מר ויץ, שאגב ריח בלתי נעים של נפגע בכבודו נודף ממנו [...] מטרתו להכשיל את מחוללי רעיון ההתיישבות בהרים [...] יש בו משום דקירת סכין בגב [...] אין בו כדי להעיד על אובייקטיביות יתרה"⁶⁹. בינואר 1935 הגיש הולצמן תביעת נזיקין בסך 100 לא"י נגד ויץ, שהגיב בתביעה נגדית. עם התקרב המועד בוטלו התביעות ההדדיות והמשפט הוגמר בבוררות. כחלוף עשרים שנה אמר הולצמן כי נערך ברור לפני אוסישקין, וויץ ביקש ממנו סליחה.⁷⁰

מה הביא את ויץ להציב את הולצמן ואת אל ההר על מסלול הידרדרות, ככותרת מאמרו 'במורדות כפר עציון'? ויץ נפגע מהתגובה של הולצמן לביקורתו על התוכנית, אך דומה שיש דבר מה יסודי יותר – התנגדות חריפה של ויץ וראשי המוסדות המיישבים להתיישבות פרטית. אולי העריך ויץ תחילה ששיתוף פעולה עם הולצמן יביא את אל ההר אל חיקה של המחלקה להתיישבות. הפרסומים והעצמאות שהפגינה אל ההר הבהירו לוויץ שהולצמן הוא יזם פרטי מוכשר ומסוכן מבחינתו, כי הוא עלול להצליח לממש חזון ההתיישבות בהר.

חברת אל ההר נקלעת לקשיים

מאמרו של ויץ היה גורם ראשון בשרשרת שחוללה את קריסת החברה ואת התמוטטות כפר עציון. בשנת 1935 נקלעה החברה למשבר כספי, שנבע מעלויות גבוהות וממחסור בהון עצמי. רכישת הקרקעות והכשרתן תבעו ממון רב. סכומים ניכרים שולמו כדמי קדימה למוכרי קרקעות ולנכבדים ערבים, והם ירדו לטמיון כיוון שעסקאות לא הושלמו עקב מצוקת המימון של החברה. כל עוד החברה לא מסרה את הקושאנים לרוכשים, לא היה באפשרותה לפדות את הכספים שהפקידו הרוכשים על שמה בבנקים. המשלחת ששוגרה לאירן והקומפרסור לחציבת בורות בשטח הסלעי גררו הוצאות גדולות מהמצופה. על כך נוסף מסע הפרסום ועוד. חובות החברה לבנקים הגיעו לסך של כ-9,000 לא"י.

ב-11 באפריל 1934 נטל הולצמן הלוואה בסך 8,000 לא"י מאיש העסקים חיים שוגרמן.⁷¹ באמצע 1935 נקלע הולצמן לקשיי מימון, ובהגיע מועד הפירעון לא יכול היה לפרוע את ההלוואה. על פי ההסכם, נדרש הולצמן למסור לשוגרמן את החברה. ב-23 במאי 1935 נחתם הסכם לפיו יעבירו ש"צ ואיילת הולצמן לח' שוגרמן את כל נכסי חברת אל ההר – הקרקעות, הציוד, הכספים, ההתחייבויות, הזכויות והחובות. בתמורה ישלם שוגרמן להולצמן 8,250 לא"י.⁷² במקביל הוגשה בקשה לפירוק בנק גאולה ובנין, ועלה חשש שכספי הרוכשים מאל ההר ירדו לטמיון.⁷³

אל ההר בראשות חיים שוגרמן

תחילה נראה היה שהפעילות נמשכת כסדרה. ב-18 ביוני 1935 נערך סיור, ואחריו התקיימה אספת רוכשי החלקות במושב פרי עמל. נמסר שהולצמן החל במפעל, ושוגרמן ממשיך: "היו רגעים קשים, אבל כעת נכנס אדם אחראי ואנחנו יכולים לבוא בדברים איתו".⁷⁴ שוגרמן בירך את הרוכשים והבטיח לעשות כל שביכולתו להצלחת פרי עמל. אחד המתיישבים העיר שהתנהלות החברה אינה כפי שהובטח. נמסר שבידי החברה קושאן כללי שיחולק (פרצלציה) תוך חודשיים. החברה רכשה מים ממעיינות הערוב, והם עומדים לרשותה. מדריכים חקלאיים מוכנים להדריך את המתיישבים ובתוך שנה תסלול החברה כביש לפרי עמל. עוד דווח כי החברה רכשה 8,000 דונם בכפר עציון ו-7,000 דונם ביער עציון. נבחר ועד, והאספה נחתמה ברוח אופטימית: "אסור לנו לעזוב את המקום הזה, מקום מצוין מכל הבחינות, ועלינו להשתדל להכניס חיים ותנועה במקום הזה".⁷⁵

חודש לאחר מכן קמה אגודת מתיישבי פרי עמל, ואושר תקנון אגודה שיתופית בע"מ. האגודה הזמינה את רוכשי החלקות בכפר עציון, שעתידים להיות שכניהם, להתארגן יחד ולשמור על האינטרסים המשותפים. משימתו הראשונה של הוועד הייתה להוציא בהקדם את הקרקע מידי אל ההר ולהבטיח שהתחייבויות החברה יקוימו. בשבוע האחרון של 1935 יצאו חברי הוועד עם מומחים לסיור, וראו פועלים עובדים במרץ בחפירת בורות ובהכנה לנטיעות. העבודה השביעה רצון, והם קיוו להתחיל לנטוע באמצע ינואר. הוועד גייס מומחה לעקוב אחר הכנת הבורות ונטיעת העצים.⁷⁶

המומחה, מר' וקס, מסר לוועד ב-1 בינואר 1936 דו"ח חיובי ומעודד: במשתלות עצי פרי משובחים, האדמות מתאימות למטעים, העבודה מתבצעת בקצב מהיר, בהתמדה ובדייקנות. באפריל הוא הגיש דו"ח בדיקה מעמיקה באזור כבלה (חובילה, משואות יצחק):

מתוך 8,000 בורות נטיעה, 80% ניטעו באדמה עמוקה והשאר בבורות שנחצבו בסלע. השטח הנטוע, כרבע מכלל השטח המיועד לפרי עמל, הוא אדמת מטעים טובה. בורות לנטיעות נפתחו כדרוש, הזיבול ניתן במידה מספקת. השתילים יפים ומפותחים, מתאימים לאזור, הטיפול והנטיעה בוצעו באופן משביע רצון. המומחה העריך ששאר השטח שלא נבדק רובו סלעים, טרסות צרות ומשוסעות, שאינם אדמה מסוג א ולכן הכשרת הקרקע בו על ידי החברה נעשתה באופן חלקי.⁷⁷

כבר בספטמבר 1935 פנה להולצמן יו"ר ועד מתיישבי פרי עמל, יקותיאל זיסקינד גולדהור, בטענה שהחברה אינה עומדת בהתחייבויותיה. לדבריו, הולצמן העביר את הבעלות על החברה ללא שיתוף הרוכשים ובלי שנמסרה להם הודעה על כך. ח' שוגרמן לא הגיב לפניויותיהם. הולצמן "מסר אותנו לאדם בלתי אחראי לגמרי". לא נותרה בידם ברירה מלבד לפנות לערוץ משפטי וציבורי, מהלך שאינם רוצים בו ויפגע בכולם. הכותב העיד על עצמו שהוא ידיד המפעל. ב־8 במרץ 1936 דיווח שהחברה עדיין לא מסרה לטאבו רשימת רוכשים ולא בוצעה פרצלציה; חלקות רבות אינן מתאימות לנטיעות; החברה אינה פועלת להקמת היישוב ולפיתוחו. גולדהור איים בפרסום המצב ו"הצחוק שחברת אל ההר צחקה ממאות קוניה"⁷⁸. אל ההר, שמכרה ליהודים בבריטל קרקעות בסך 12,000 לירות שטרלינג, הבטיחה לרוכשים קושאנים, אך במקומם הגיעו שמועות שדבר מה אינו בסדר בחברה. באופן פרטי וחשאי הועברה לשליח קרן היסוד בבריטל המלצה לרוכשים – למנות עורך דין שייצג אותם בארץ.⁷⁹

מלחמת איטליה-חבש ומאורעות תרצ"ו-תרצ"ז

שני אירועים הנחיתו מהלומות כבדות על חברת אל ההר בניהולו של ח' שוגרמן. מלחמת איטליה-חבש (אתיופיה) פרצה באוקטובר 1935 וחוללה משבר בין-לאומי, העלייה הצטמצמה וייבוא ההון הפרטי קטן. הבנקאות בארץ נפגעה אנושות, ובנק גאולה ובנין ששירת את החברה פשט את הרגל. נעצרה העברת כספים מרוכשי הקרקעות מחו"ל. המרד הערבי פרץ באפריל 1936, ונמשך לסירוגין עד מרץ 1939. באפריל 1936 פינו הבריטים את הקהילה היהודית הקטנה מחברון. שוב ושוב הותקפו אנשי כפר עציון ביריות, נותקו הטלפון, הדרך נחסמה, נעקרו אלפי שתילים. ראש המחלקה המדינית, משה שרתוק, ראש הוועד הלאומי, י' בן צבי, וראשי ההגנה דרשו ממנהל העבודה בכפר עציון, פ' שניאורסון ואנשיו, לא לנטוש למרות דרישת המשטרה הבריטית. בזכות יחסיהם עם ערבים בחברון ובבית לחם העבירו שניאורסון וחבריו להנהגה הלאומית ידיעות על הנעשה במחנה הערבי. לדירקטוריון הקק"ל כתב שניאורסון שבימי המאורעות הם לא רצו להפקיר נקודה עברית, במיוחד אחרי שחברון נעזבה. זאת מתוך תחושת חובה, משמעת וסולידריות יישובית.⁸⁰ באחד הימים עבדו אנשי כפר עציון במשתלה, ולפתע נורו לעברם יריות. אריה רוזנקרנץ נפצע. הוא הגיע בזחילה למנזר קרוע זב דם. באותו לילה פונו עשרים פועלים לירושלים. עשרה מהנותרים הושבעו כנוטרים וקיבלו נשק חוקי. שני ותיקי השומר, מנדל ברנובסקי וקלמן גרינפלד, יצאו ב־3 באוגוסט 1936 לסיוור באדמות אל ההר. הם הותקפו ביריות מן המארב והתפתח קרב. ברנובסקי נפצע אך השיב אש. נוטרים הוזעקו והסתערו על התוקפים שנמלטו. הפצוע פונה לבית חולים בירושלים. בדו"ח המשטרה הבריטית

איור 9: מתיישבי אל החר – כפר עציון בפתח המנזר הרוסי לפני פרוץ המאורעות (באדיבות אכ"ע)

ציון ברנובסקי לשבח וקיבל אות הצטיינות: "באומץ ובדבקות במשימה, למרות שנפצע בחמישה פצעים המשיך לירות על מתקיפיו ולהוביל את ההתקפה [על הפורעים]".⁸¹ מושל בית לחם בא רכוב על סוס והציע להם שוב לעזוב את המקום, אך הם סירבו.

שניאורסון לא נואש. בינואר 1937 הוא פנה לקרן עזרה וביצרון בבקשת עזרה לנטיעה מחודשת של 200 דונם עצי פרי ולמניעת השתלטות ערבים על האדמות. הוא ביקש מהקרן להעניק ביטוח לנטיעה, משום שחברות ביטוח דחו את פנייתו. שניאורסון ייחס חשיבות רבה לחידוש הנטיעות, כדי שלא יתקבל רושם שעל ידי עקירת עצים והחרבת רכוש אפשר לגרש יהודים מביתם. הוא העריך שאפשר לקומם את ההריסות, וראה בכך ערך לירושלים ופתח לחידוש היישוב היהודי בחברון.⁸² במרץ 1937 הוא דיווח: בכפר עציון נמצאת

קבוצה של עשרה בחורים, שבע נשים וילדים. הסביבה מסוכנת, אך למרות זאת הם שמרו כל זמן המאורעות על קשרים עם השכנים והתקיימו ביקורים הדדיים. לדעתו ההגנה לא העניקה לכפר עציון מעטפת ביטחונית משום שהייתה התיישבות פרטית. בזיכרוניתו הוסיף כי בשנים 1936–1937 שררו יחסים טובים בינו ובין תושבי הסביבה. ראשי הכנופיות שהסתתרו בסביבות כפר עציון היו באים לכפר עציון, ושניאורסון היה יורד אליהם בליווי חברים (שניאורסון תשל"ט: 152).

לרוכשי האדמות בפרי עמל הודיעה החברה כי בשנת 1936 עלה בידה לבצע פרצלציה, לסמן את החלקות ולנטוע אותן בפיקוח מומחה למטעים כפי שהתחייבה, ואולם:

אחרי שכל השתילים נקלטו ולבלובן היה למופת באה כחטף השואה הפתאומית בארץ בצורה של מאורעות הדמים ועש[ת]ה כלה ביגיעת כפיהם של רבים, ובתוכם גם בפרי עמלנו וביגיעת כפינו, פרי עבודת חלוצים עבריים והון יהודי רב. מרצחים שכירים שבאו ממרחק מקום התכוונו גם לרצוח נפש בנחלתנו, ועל דרך השמירה

של הנטיעות בחלקות של חברי פרי עמל כרע נפל פצוע ומתבוסס בדמו אחד מהעובדים המסורים והנאמנים ביותר למפעלנו בהרים.⁸³

באביב 1937 התחדשו הפרעות והמצב החמיר. פ' שניאורסון והחבורה שאיתו נאלצו לעזוב את כפר עציון. הפורעים הרסו את כל שנבנה בעמל רב, ועקרו אלפי שתילים רכים במטעים ובמשתלה.

המאמצים נמשכים והמשבר מחריף

כשנרגעו הרוחות והדרך נפתחה הזמינה החברה את הרוכשים לקבל את הקושאנים על החלקות שרכשו. מודד מוסמך עסק בסימון חלקות המגורים באדמות פרי עמל. ראשי החברה התייעצו עם המוסדות הלאומיים אם להמשיך מיד בנטיעה או לדחות זאת לשנה הבאה. "אולם הדבר ברור, כי בכל האופנים נטוע ניטעו!" הודעות אופטימיות אלה לא שכנעו את הרוכשים. נשמעו טענות שהחברה מפזרת דיווחים חיוביים כדי למנוע את התארגנות הרוכשים למאבק נגדה. בינואר 1937 גייסו מתיישבי פרי עמל עו"ד ירושלמי, ברנרד יוזף (לימים דב יוסף, מושל ירושלים ושר בממשלת ישראל), לייצג אותם בבית המשפט כדי להחזיר לרוכשים את כספם. הם חשו שהחברה משטה בהם בפרסומיה ומנסה לסמא את עיניהם. בפברואר 1937 הוגשה תביעה שבה פירוט המשימות שהחברה התחייבה לבצע בהסכם הרכישה ולא עמדה בהן.⁸⁴ עורך הדין יוסף איים על הולצמן בהליכים משפטיים אם לא יחזיר לגולדהור את הסכום ששילם במסגרת חוזה מכירת קרקע, כיוון שהחברה איננה עומדת בהתחייבויותיה.⁸⁵

מיכאל ולאה צווייג, שרכשו קרקע במושב פרי עמל, ביקשו לקבל את כספם בחזרה בספטמבר 1936. עורך הדין דניאל אוסטר, שייצג אותם, שמע מח' שוגרמן שהחברה עומדת בהתחייבויותיה, שהחלקה של צווייג ניטעה, שהחברה השקיעה בה סכום גדול ובשבועות הקרובים תסדיר את הקושאנים. במאי 1937 הזמין שוגרמן את מר וגברת צווייג ואת כל הרוכשים לקבל את מסמכי רישום הקרקע על שמם בטאבו.⁸⁶ ב-14 במאי התייצבו חלק מהם במשרדי החברה, אך הובהר שהחברה לא ערוכה לממש את החוזים ואינה יכולה להסדיר את הקושאנים ואת בעלותם על האדמות. לא ניתן להם להיפגש עם שוגרמן.⁸⁷

שושנה רייזלה יובילר, כמו רוכשים רבים, רכשה מאל ההר 20 דונם נטועים ביער עציון. היא שילמה במזומן ובשטרות לבנק גאולה ובנין עבור ש"צ הולצמן – חברת אל ההר. חלפו שלוש שנים, ואל ההר לא עמדה באף אחת מהתחייבויותיה. ב-9 בדצמבר 1937 תבעה גב' יובילר בבית משפט השלום את ש"צ הולצמן, איילת הולצמן, חיים שוגרמן, ישראל שוגרמן ומשה יצחק ספקטור – חברים בשותפות אל ההר – ואת בנק גאולה ובנין. היא דרשה לקבל בחזרה את כספה בצירוף ריבית והוצאות עורך דין. תגובת אל ההר: על החוזה חתומים ש"צ הולצמן והגב' יובילר, ו"מגוף החוזה לא נראה כלל שהולצמן פעל בתור שליח של חברת אל ההר" [!] התובעת שילמה לבנק, ועליה לתבוע את הבנק. עוד טענו שהתביעה לא הוגשה כראוי במסמך האחרון בתיק, מיום 21 בינואר 1938, נכתב: "הוחלט להטיל על בא כוח התובעת את חובת ההוכחה כי חברת אל ההר הסכימה במפורש או במשתמע [...] להיות אחראית לתנאי החוזה".⁸⁸ כאמור, הולצמן נטל על עצמו אחריות אישית להתיישבות, ובפרסומי החברה הודגש שהוא המייסד, העומד בראש המפעל והנושא באחריות. בהסכם להעברת החברה לח'

שוגרמן הובהר שההעברה כוללת את כל הזכויות והחובות, החוזים, ההתקשרויות והתביעות שקשורים לחברת אל החר, כולל החתומים על ידי הולצמן אישית, שכן ברור שעשה זאת מטעם החברה ובשמה.⁸⁹ על רקע זה תשובת החברה מעוררת תהיות קשות.

ניסיונות חילוץ ופירוק

חברת אל החר נקלעה למצוקה כספית חמורה. ראשי החברה פנו ושוב ושוב למוסדות בדרישה לפדות את האדמות ולהשאירן בידיים יהודיות. שוגרמן ניסה לגייס את הבנק לחקלאות ולבנין (אגרובנק), "לחסל ולסדר את ענייני כפר עציון". אגרובנק הכין תמונת מצב של אל החר: שוגרמן וספקטור הם בעלי החברה, שנוסדה ללא בסיס כלכלי מספק וללא אמצעים למימוש החזון שהציבה. הבנק לא הצליח לברר את היקף הכספים שהשקיעו המייסדים ובעלי החברה. לרשות החברה כ-5,500 דונם שעליהם רובצים שעבודים, ועוד 10,000 דונם בתהליכי רכישה. החברה החלה במכירת חלקות לפני שהן היו ברשותה. היא נטלה הלוואות והשתמשה בכספי הרוכשים בטרם הושלמה רכישת הקרקעות. בנסיבות אלה חלק מהקונים ביטל את הרכישה, והחברה הגיעה לשיתוק. מסקנות הבנק: פירוק החברה ללא הסדר יגרום לרוכשים הפסד ניכר. הבנק מוכן להסדיר את הדברים תמורת תשלום וכמה תנאים שהציב. זאת מתוך הכרה בערך היישובי של המקום, ומתוך רצון למנוע תרעומת קשה של הרוכשים בארץ ובחו"ל.⁹⁰

בהמלצת הבנק פנה ח' שוגרמן לאליעזר קפלן, מנהל מחלקת הכספים וחבר הנהלת הסוכנות היהודית, בבקשה שימליץ לבנק להתגייס להצלת המפעל. ועד אגודת יער עציון וקרן היסוד תמכו במהלך, כיוון ששוגרמן לא היה מסוגל לממש את מפעלה של אל החר.⁹¹ ביום 16 ביוני 1937 השיב קפלן להנהלת הבנק:

לא נוכל להביע בפניכם דעה על עצם העניין [...] לא נוכל לקבל על עצמנו אחריות מוסרית או כספית בעד כפר עציון, על העבר או על העתיד [...] נשמח מאוד אם תטפלו בעניין זה על אחריותכם אתם, ומקוים אנו כי יעלה בידיכם להציל שטחי קרקע יהודים וכספים אשר מיהרו להשקיע ללא תוכנית וחשבון.⁹²

הרוכשים לא נואשו, ובשלהי 1937 נרשמה כחוק אגודת קוני אדמות אל החר. עורך הדין אשר לויצקי ייצג אותם כדי לממש את רכישת הקרקעות או לחלץ את כספם. הם ניסו לרתום גורמים שונים להצלת ההתיישבות בכפר עציון. הולצמן התגייס לסייע להם, וסביר שעשה זאת עקב יחסו למפעל ולנוכח ניסיון אל החר לגלגל לפתחו את האחריות למצב.⁹³ במקביל ניסה שניאורסון לשכנע את ק"ל לרכוש את נכסי החברה ולממן את המשך העסקאות, כדי שהקרקעות לא יחזרו לידי הערבים. לטענת אנשי החברה השיב ויץ: "אנחנו לא מעוניינים בשיתוף פעולה עם יזמים פרטיים. לאחר פשיטת הרגל של חברת אל החר נקנה את האדמה מכונס הנכסים".⁹⁴ ח' שוגרמן השקיע בחילוץ החברה את הונו, משכן פרדס ובית בבית דג'ן.⁹⁵ הוא נפטר משברון לב בעת ההליכים לפירוק חברת אל החר, שפשטה את הרגל. ריטר, יו"ר הוועד, תיאר במילים קשות את התנהלות החברה: "את כל צורת החורבן ואת הריקבון של מפעל זה לא יכולתי ולא רציתי להסתיר [...] כל אחד בהריחו את ריח החורבן והריקבון הזה בורח ממנו מבלי לנגוע בו כדבר טמא [...] בית הקברות ששמו אל החר". הוא ציין לחיוב את נכונותו ואת פעולתו של הולצמן לשיקום החברה.⁹⁶

ההתדיינות המשפטית עם רוכשי הקרקעות נמשכה שנים. במרץ 1942 אישר דירקטוריון קק"ל לרכוש 4,130 דונם מבעלי המשכנתאות ובעלי החלקות הגדולות מאדמות אל ההר: להצעת הקנייה הזאת נודעת חשיבות מרובה, שכן מעטות הן קרקעותינו בסביבת ירושלים בכלל. אמנם הקרקע היא זיבורית – אדמה הררית, המחיר גבוה, יהודים אינם קונים אדמה בסביבה זאת. אולם בהתחשב עם האזור יש צורך דחוף בקניית אדמה זאת (כך תשנ"ב: 44).

בשנים תש"ג-תש"ז, 1943-1947, הוקמו על אדמות אלה קיבוצי גוש עציון: כפר עציון, משואות יצחק, עין צורים ורבדים. ב־16 ביוני 1947 נחתם הסכם בין איילת הולצמן וי' רוזנבלום לסוכן הקק"ל להעברת זכויותיהם בנכסים בכפר עציון.⁹⁷ נותרו שני נושאים ללא פתרון: הבעלות על כ־300 דונם מאדמות אל ההר – חלקות קטנות של רוכשים פרטיים. התשלום עבור עבודתם של 32 פועלים שהמשיכו בעבודתם בכפר עציון המותקף בימי הפרעות, לפי דרישת המוסדות הלאומיים. החברה לא שילמה את שכר עבודתם, 1,700 לא"י. לכאורה, הקק"ל ירשה את אל ההר ונתבעה לכסות סכומים אלה. ניסיונות השכנוע נמשכו עד שלהי 1944, אך ויץ סירב לשלם. הוא אישר שהקק"ל רוכשת את אדמות אל ההר, "אבל איננה עוסקת כלל וכלל בחיסול ענייני כפר עציון הקודמים. ולא תוכל אפוא לטפל באיזו תביעה שהיא וממי שהיא ביחס לענייני כפר עציון".⁹⁸

סיכום – מדוע לא צלחה יוזמתו של הולצמן?

מספר גורמים הביאו לכישלון: מחסור בהון ראשוני; משבר כלכלי עקב מלחמת איטליה-חבש (אתיופיה); מאורעות 1936-1937 שבהן הייתה כפר עציון חשופה לפורעים ערבים ללא מעטפת ביטחונתית; האופן שבו ניהלו ח' שוגרמן והרב ספקטור את החברה ממאי 1935 תרם רבות לקריסה; ויותר מכול, המוסדות המיישבים שהתנגדו בתוקף ליוזמה פרטית לרכישת קרקעות ולהתיישבות. המוסדות הלאומיים נשלטו בידי תנועת הפועלים שהחזיקה בהגמוניה הלאומית. הם נקטו בגישה ריכוזית לפיה בידיהם הסמכויות והאחריות לכלל ענייני 'המדינה שבדרך'. לעומת זאת, הולצמן היה יזם אישי שהאמין בשוק פרטי וביוזמה חופשית בבניין הארץ והעם. המפגש בין שתי תפיסות העולם עורר מחלוקת קשה. רוב התומכים בהולצמן היו מהמחנה האזרחי שהתעמתו עם המוסדות הלאומיים. דבר, עיתון תנועת הפועלים, התייצב מאחרי ההנהגה הלאומית. הארץ ודאר היום תמכו בהולצמן ובמפעלו החלוצי. פ' שניאורסון, מנהל העבודה בכפר עציון ודמות מרכזית באל ההר, איש פועלי ציון, היה חריג בתמיכתו בהולצמן. כל עוד תנועת הפועלים שלטה במדינת ישראל הצעירה, התיישבות פרטית הייתה למורת רוחה.

הולצמן לא נסחף בגל הגאות הכלכלית ולא חתר לרווחים אישיים. הוא יצא לחו"ל להרוויח סכומי כסף גדולים והשקיע אותם בפיתוח המשק החקלאי בארץ. ידידו ושותפו, נחום פפר, כתב ב־4 ביוני 1935 כי הולצמן יצר דבר גדול: "ייתכן שכבודו צריך באמת ליצור דברים חדשים וחשובים, ולא לשקוע בעבודה היום יומית התגרנית".⁹⁹ הולצמן היה יזם בנפשו ואופטימיסט בטבעו כדרך יזמים המחוננים בתעוזה, בראייה ארוכת טווח וביכולת לפרוץ את כבלי המציאות המגבילה. לעיתים ניהול וארגון, התמודדות עם פרטי פרטים שמרכיבים את המציאות היו יומית, אינם הצד החזק שלהם. הולצמן לא הצליח להתמודד עם אנשי

איור 10: הולצמן תחת האלון הבודד (באדיבות אכ"ע)

נדל"ן ובנקאות מمولחים ממנו. "אבא היה איש תמים", זכר בנו, ד"ר מאיר הולצמן, ואולי דווקא מכך נובע הקסם שבאישיותו ופשר חייו הסוערים. הולצמן התקשה להתאושש מקריסת אל ההר וכפר עציון. הוא נותר מרושש ובעל חוב שהעיק על המשפחה במשך שנים רבות. כך סיפר דב קנוהל:

באחד הימים בשנת תשל"א, 1951, ישבנו בדירתו הצנועה ברחובות. מצאתי בפניי איש זקן וממורמר, שוחחנו רבות על פועלו בהקמת כפר עציון. הולצמן שמח שיושב מולו אדם המתעניין במפעל כפר עציון. היה לו ארכיון עשיר ומאורגן יפה. נפגשתי איתו פעמים מספר. באחת השיחות דיברנו על גורלו המר של גוש עציון במלחמת תש"ח. נאנחנו שנינו. הימים היו אפורים ולא נראה כל סיכוי לשחרור הגוש. כעבור שעה קלה התעשת הולצמן ואמר: אני מאמין בעזרת ה' ובקיום דברי הנביאים אשר נבאו: "וְיָשְׁבוּ בְנֵי לְגְבוֹלָם!"¹⁰⁰

הולצמן נפטר ברחובות ביום כ' בכסלו תשכ"א, 9 בדצמבר 1960. יצחק גרינוולד, מייסד חברת זכרון דוד ומגדל עדר, ושמואל צבי הולצמן מייסד חברת אל ההר וכפר עציון, היו חולמים שחתרו לתרגם חלום למעשה. קטנים, צנועים וחלוציים היו ניסיונות התיישבות ראשונים אלה, ועם זאת רבי משמעות וערך. האדמות שרכשו החברות זכרון דוד ואל ההר היו בסיס להתיישבות בגוש עציון בשנות הארבעים, והן הבסיס להתיישבות המחודשת והפורחת בגוש עציון בימינו.

ביבליוגרפיה

- אילן צ' תשמ"ו. השותפים של הולצמן. בתוך מ' נאור, עורך. גוש עציון מראשיתו ועד תש"ח, **עידן** 7. ירושלים. עמ' 63-74.
- בן גוריון ד' 1931. **אנחנו ושכנינו**. תל אביב.
- גל מ' 2021. **האיש שנטע חלומות – פרשת חייו של שמואל צבי הולצמן**. כפר עציון.
- דרור צ' 1996. **מצביא ללא שררה – סיפור חייו של יצחק שדה**. תל אביב.
- כץ י' תשנ"ב. **ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש עציון 1940-1947**. רמת גן.
- ענר ז' תשמ"ו. הולצמן – האיש שנתן את שמו לגוש עציון. בתוך מ' נאור, עורך. גוש עציון מראשיתו ועד תש"ח, **עידן** 7. ירושלים. עמ' 53-62.
- צ'זיק ש' תשכ"ו. **ברוך בנתיבותיו**. תל אביב.
- קרק ר' ונורדהיים מ' תשנ"ה. **ירושלים וסביבותיה: רבעים, שכונות וכפרים 1800-1948**. ירושלים.
- שביט י' 1982. התפתחותו של הבית הלאומי היהודי בארץ ישראל: המסגרת ההיסטורית וקווי יסוד. בתוך י' פורת וי' שביט, עורכים. **היסטוריה של ארץ ישראל, המאנדאט והבית הלאומי (1917-1947)**. ירושלים. עמ' 149-173.
- שילה מ' תשמ"ו. ד"ר ארתור רופין וההתיישבות באזור ההר. בתוך מ' נאור, עורך. גוש עציון מראשיתו ועד תש"ח, **עידן** 7. ירושלים. עמ' 41-74.
- שניאורסון פ' תשל"ט. **בשורה הראשונה – פנחס שניאורסון**. תל אביב.

ארכיונים

- ארכיון גוש עציון ע"ש דב קנוהל, מרכז ההנצחה והמורשת בכפר עציון, אל ההר, חט' 7 (אכ"ע)
- ארכיון הולצמן, הוחזק בידי המשפחה, כיום בספרייה הלאומית
- ארכיון המדינה, לשעבר גנזך המדינה, ירושלים (אה"מ)
- הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים (אצ"מ)
- ארכיון בן גוריון

עיתונות

דאר היום

דבר

הארץ

הדאר

הזמן

הירדן

הציוני הכללי

הצפה

הערות

- 1 81.170671000D4.1D.DB, ארכיון המדינה (להלן: אה"מ).
- 2 מילר להולצמן, 16.8.1933, 524A126, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ). מילר איש רחובות, מומחה להתיישבות וידידו של הולצמן.
- 3 קיסרי אורי, עשרה רגעים עם שמואל צבי הולצמן, **דאר היום**, 5.12.1934.
- 4 עובדות על ההתיישבות בכפר עציון (מודעה מטעם חברת אל ההר), **דאר היום**, 7.9.1934.
- 5 הצעה ליסוד חברה למטעי הרים, 81.170671000D4.1D.DB, אה"מ; אל ההר לרב כשר, 11.4.1936, אכ"ע, אוסף שוגרמן.
- 6 פרי עמל, מושב גנים בהרי יהודה מיסודה של בנין ומלאכה בע"מ, ירושלים, מפעל התיישבותי א, אל ההר, חט' 7, חוברות ופרסומים, ארכיון כפר עציון (להלן: אכ"ע).
- 7 יער עציון, עיר קיט מיוערת בהרי יהודה, חברת אל ההר (ללא תאריך), אל ההר, חט' 7, חוברות ופרסומים, עמ' 9, אכ"ע.
- 8 ביאליק גילה עניין ביישוב ההר. בקונגרס הציוני ה-12, בשנת 1921, הוא פגש שליח מארץ ישראל, ושאלתו הראשונה הייתה: "העוד מחרידים כל כך הררי ירושלים בשימונם?" כך התרשם מביקורו הראשון בארץ, בשנת 1909. סילמן, סביבתה של ירושלים, מכתב מארץ ישראל, **הדאר**, ניו יורק, 2.11.1934.
- 9 1934.3.8, 1934.6.8, אכ"ע; 7-D-24, אוסף שניאורסון, אכ"ע.
- 10 נראה שיש בסעיף זה הפרזה בנתונים. סביר להניח שהולצמן ראה בפרסומים אלה חלק ממצע תעמולה ושיווק, ראו להלן.
- 11 פעולות חברת אל ההר, תשרי תרצ"ד-תשרי תרצ"ה, 26.9.1934, 524A130, אצ"מ.
- 12 יער עציון, עיר קיט מיוערת בהרי יהודה, חברת אל ההר (ללא תאריך), אל ההר, חט' 7, חוברות ופרסומים, עמ' 9, אכ"ע.
- 13 מאוחר יותר הובהר שהיו אלה שרידי כנסייה ביזנטית בחורבת חובילה, לימים קיבוץ משואות יצחק. הולצמן לי' בן צבי, יו"ר הוועד הלאומי, 12.6.1934; בן צבי להולצמן, 27.6.1934, 116A6-1, אצ"מ.
- 14 סלושץ, שאלות העם והארץ, **הזמן**, 25.2.1934.
- 15 אלת הבוטנה (*Pistacia vera*) נפוצה באגן הים התיכון ומזרחה, באירן ובטורקיה. הפירות שנודעו בשם פיסטוק חלבי הם הבוטנים מימי המקרא. יעקב שלח לשליט מצרים מנחה: "מְעֵט צֶרֶי וּמְעֵט דָּבֶשׁ, נְכָאת וְלֵט, בְּטָנִים וּשְׁקָדִים" (בראשית מג, יא). חלקות גדולות של בוטנה ניטעו בגוש עציון המחודש, בהרי שומרון ובגליל. במטעים אלה התגלתה בעיה שייחסו תחילה לקושי בהאבקה, ועל כך התגברו. רק בשלהי המאה הכ' התברר שפטרייה תוקפת את הבוטנה באזורי ההר הגשומים, ולא נמצא לה פתרון. מידע זה לא היה ידוע לצ'זיק ולהולצמן (תודתי לאיש המטע הוותיק, חבר ראש צורים, עקיבא יעיר, שחלק איתי מידע זה).
- 16 נסיונות לעלות ההרה, **מארץ ישראל**, 8.3.1934.
- 17 ברוך צ'זיק, למען האמת בעניין כפר עציון, הירדן, 18.1.1935; **דאר היום**, 18.1.1935; צ'זיק תשכ"ו: 48-50.
- 18 1880-1937, יליד ליטא, עלה ב-1907. מורה, סופר, משורר ומתרגם, ממייסדי תל אביב, בית הכרם והגימנסיה העברית.
- 19 קדיש יהודה סילמן, סביבתה של ירושלים - מכתב מארץ ישראל, **הדאר**, ניו יורק, 2.11.1934.
- 20 קדיש יהודה סילמן, בשדות ארצנו, **הארץ**, 30.7.1934.
- 21 יהודה, מזרח ומערב נפגשו, במרום הררי יהודה המתנערים משממונם, עיתון מיוחד, אל ההר 7, עיתונות, אכ"ע.
- 22 וינה, ט"ו באייר תרצ"ד, 524A130, אצ"מ.
- 23 יומן כיס, 10.8.1934, דף 26, מכון בן גוריון, ארכיון בן גוריון; ארכיון הולצמן.

- 24 הולצמן נהג לגזור ולהדביק כל מודעה וכל פרסום שקשור לחברת אל ההר ולמפעלה בכפר עציון. בארכיון כפר עציון שמורות ארבע מחברות גדולות בכריכה קשיחה, אותן קיבלתי מאלמנתו איילת בביקורי בביתה בראשית שנות ה־70.
- 25 אל ההר 7, אוסף שוגרמן, אכ"ע.
- 26 **הארץ**, 23.4.1934; 23.9.1934.
- 27 ש"ס, מביקור בכפר עציון, **הארץ**, 8.1.1934; טיול לכפר עציון, **דאר היום**, 25.9.1934.
- 28 בקור עתונאים בכפר עציון, **הירדן**, 2.10.1934.
- 29 קדיש יהודה סילמן, בשדות ארצנו, **הארץ**, 30.7.1934.
- 30 כלנוע, 18.10.1934, 7-C-15, אכ"ע.
- 31 יהודה, מזרח ומערב נפגשו – במרום הררי יהודה המתנערים משמונים, עיתון מיוחד, אל ההר 7, עיתונות, אכ"ע.
- 32 הזדמנות מיוחדת ליוצאי תימן, 7-A-4-1, אכ"ע.
- 33 זאב וילנאי, על חברון וסביבותיה, **הארץ**, 21.8.1934.
- 34 חברונים שמחים להתישבות, **דאר היום**, 4.1.1934.
- 35 מהעיתונות הערבית, **הארץ**, 4.1.1934.
- 36 D7.52.F4.00071706.81, אה"מ.
- 37 K14\229, אצ"מ.
- 38 על פי דו"ח מספטמבר 1937 רכשה אל ההר 5,073 דונם, 26\524A\1, 559AK, אצ"מ.
- 39 **דבר**, 10.3.1935.
- 40 ישעיהו הורוביץ, רשימה על כפר עציון – יער עציון מיסודה של חברת אל ההר, 10.4.1936, 4KH\7643, אצ"מ.
- 41 שמוליק, פלוגת ארגון גורדון בכפר עציון, במושבים, **דבר**, 9.3.1936.
- 42 מדור ירושלים – טרקטור בהרי יהודה, **דאר היום**, 7.11.1934; א"י, עיתון מיוחד, 4.12.1934, אל ההר 7, עיתונות, אכ"ע.
- 43 הפאטיפון והחליל מסביב למדורה, מאת סופרנו בחברון, מאמר בעיתון, 7-A-1, אכ"ע.
- 44 הולצמן לקנוהל, 28.11.1951, 7-C-13, אכ"ע.
- 45 מראיין דב קנוהל, שנות ה־80, אל ההר, 7-B-12, אכ"ע; גרסה מעט שונה: דרור 1996: 115.
- 46 **דבר**, 29.9.1967; הורוביץ, 10.4.1936, 4KH\7643, אצ"מ.
- 47 יוסף ויץ, אל הרים, הציוני הכללי כה, 16.6.1933.
- 48 ויץ, אטינגר ושטרן לרופין, 15.3.1934; רופין לאל ההר, 30.4.1934, 9\7S; 59-15S; 97\55S, אצ"מ; אכ"ע, 7-C-19.
- 49 KKL/20, אצ"מ.
- 50 ועידה ארצית לקרן היסוד, **דבר**, 10.12.1934.
- 51 סקירה על פעולות הקרן הקיימת, **דאר היום**, 21.2.1933; 22.2.1933; 23.2.1933; 24.2.1933; יוסף ויץ, פעולת הקרן הקיימת לישראל, **דבר**, 2.3.1933.
- 52 תכתובת בין הולצמן לאוסישקין, 6.12.1933, 7.12.1933, 12.1.21934, ויץ להולצמן, 26.12.1933, 5.4.1934; הולצמן לאוסישקין, ויץ השיב, 12.4.1934, אצ"מ, 26\524A; 7002\5KKL; 524A.
- 53 הולצמן ויץ, 21.12.1933; 26.12.1933, 7002\5KKL\26, 524A, אצ"מ.
- 54 ויץ-הולצמן, 30.12.1934, 11.4.1934, 7002\5KKL\26, 1\689\246A; 524A, אצ"מ.
- 55 7002\5KKL\26, 524A, אצ"מ.
- 56 הולצמן לוויץ, 25.11.1934, 7002\5KKL\26, 524A, אצ"מ.
- 57 7002\5KKL; 1\689\246A\26, 524A, אצ"מ.
- 58 **דאר היום והירדן**, 17.1.1935; **דבר**, 23.1.1935.
- 59 **דבר**, 14.1.1935.

- 60 על עניין כפר עציון, **הארץ**, 21.1.1935.
- 61 524A\26, אצ"מ, ככל הנראה לא פורסם.
- 62 השבוע, **הארץ**, 16.1.1935.
- 63 1983–1895, ורשה–ירושלים, תלמיד חכם, ראש ישיבה, פרסם ספרות תורנית ענפה. עלה ב-1924, חסיד גור וציוני-דתי.
- 64 כשר מ"מ, במעלה כפר עציון, **הארץ**, 29.1.1935.
- 65 הולצמן, בירור דברים, **דאר היום**, 24.1.1935; **דבר** [תמצית], 31.1.1935.
- 66 יוסף ויץ, אל הרים, הציוני הכללי כה, 16.6.1933.
- 67 יעקב רוזנבלום למערכת **דאר היום**, 23.1.1935. 524A\26; ארכיון הולצמן, אצ"מ, פרסום בעיתון לא אותר.
- 68 1891–1945, אחיו של נחום סלושץ הנ"ל, איש העלייה השנייה ומחלוצי הגליל, מורה בגימנסיה, כתב מאמרים ומסות.
- 69 משה כרמון, התנועה אל ההר, **דאר היום**, 12.2.1935.
- 70 זליגמן לוויץ, 27.1.1935, 524A\26, אצ"מ; עורך הדין שוחט בשם הולצמן לוויץ, 12.3.1935, 524A\26; עורך הדין לויץ לוויץ, 8.3.1935, 5KKL7002, אצ"מ; דב קנוהל מפי הולצמן, 13.5.1955, אל ההר, 7-B-12, אכ"ע. לא מצאתי תיעוד של הבוררות.
- 71 בחוזה מפורטים ההסדרים הכספיים ביניהם, D5.B1.C0.00071706.81, אה"מ; D0.83.44.00071706.81, אה"מ; 7-C-19, אכ"ע. (במסמך רשום 'חיים צוקרמן'. ברור שזו טעות הקלדה והכוונה לחיים שוגרמן).
- 72 524A\26, אצ"מ; 7-C-19, אכ"ע; יו"ר ועד פרי עמל, גולדהור לעורך הדין לויצקי, 27.12.1935, D4.1D.D6.00071706.81, אה"מ; שוגרמן לוועד קוני כפר עציון, 11.11.1935, אכ"ע, 7-D-24, אוסף שניאורסון, אכ"ע; עיתון רשמי, מספר 527, 1.8.1936, אה"מ, D4.1D.D6.00071706.81; צ'זיק תשכ"ו: 50; פפר להולצמן, 4.6.1935, 7-B-9, אכ"ע; קנוהל מפי הולצמן, 13.5.1955, 7-B-12, אכ"ע.
- 73 הרבנים ספקטור ווינוגרד, בעלי בנק גאולה ובנין, היו בעלי חוב לאל ההר, 5,000 לא"י ו-4,000 לא"י בהתאמה, "כולל ריבית הגונה". אלה הסכומים הגבוהים ביותר של רוכשים פרטיים, מתוך 20,000 לא"י חובות לאנשים פרטיים ועוד 7,500 לא"י לבנק אשראי (דו"ח "רכישת אדמות של חברת אל ההר", ספטמבר 1937, אצ"מ, 559AK\1). הליכי פירוק הבנק נמשכו כעשר שנים. ב-20.3.1939 מינה בית המשפט את א"ה הורוביץ לפרק את בנק גאולה ובנין, **דבר**, 5.6.1939; דבר חשף כשלים במכירת קרקעות והאשים את בנק גאולה ובנין בהטעיית הקונים של אדמות אשל אברהם שבחברון: "האם יש שמץ של מצפון מסחרי או אנושי למנהלי הבנק הזה? מה לרבנים, מנהלי הבנק, אצל בנקאות כזאת. מה לרבנים אצל סחר קרקע מסוג זה? האם אינם מצווים על הגינות במסחר או בבנקאות?! (ביקורת תהיה לחוזים, **דבר**, 4.1.1935). בנובמבר 1939 התבררה בבית משפט השלום בירושלים פרשייה שבה היו מעורבים בנק גאולה ובנין וחברת אל ההר. הבנק פשט את הרגל. מנהליו, הרבנים וינוגרד וספקטור, נמלטו לארצות הברית (ב-1937 נפוצה ידיעה על כוונת ספקטור לעזוב את הארץ, אצ"מ, 559AK\1. ספקטור הוציא את שטרות הרוכשים מהבנק ברמייה והעביר אותם על שם אשתו והיא סחרה בהם בניגוד לחוק! **הבוקר**, 3.9.1939).
- 74 פרטי-כל אסיפת חברי פרי עמל, 18.6.1935, D4.1D.DC.00071706.81, אה"מ.
- 75 פרטי-כל אסיפת חברי פרי עמל, 18.6.1935, D4.1D.DC.00071706.81, אה"מ.
- 76 פרי עמל לעורך הדין לויצקי, 5.10.1935, D4.1D.DC.00071706.81, אה"מ, שם סדרת מסמכים בנושא; 130A\208, אצ"מ.
- 77 פרטי-כל ביקור וקס בכפר עציון, 1.1.1936, D4.1C.B5.00071706.81, אה"מ; דו"ח וקס, 17.4.1936, 130A\208, אצ"מ.

- 78 גולדהור להולצמן, 25.9.1935, 7-C-19, אכ"ע; גולדהור לשוגרמן, 8.3.1936, D4.1C. B5.00071706.81, אה"מ.
- 79 4KH\7693, 31.7.1936, אצ"מ.
- 80 7-D-24, 2.3.1942, אוסף שניאורסון, אכ"ע.
- 81 לימים זכה על כך ברנובסקי לאות ההגנה; זיכרונות הנוער הציוני ממגדיאל שעבדו בכפר עציון, אכ"ע, 7-B-10; דב קנוהל, שיחות עם אנשי כפר עציון מימי אל ההר, שנות ה-80, אכ"ע, 7-B-12; שניאורסון וברנובסקי לדירקטוריון קק"ל, 2.3.1942, 7-D-24, אוסף שניאורסון, אכ"ע.
- 82 7-D-24, 5.1.1937, אוסף שניאורסון, אכ"ע.
- 83 אל ההר, חוזר לחברי פרי עמל, 28.1.1937, 130A\208, אצ"מ.
- 84 הודעה לחברי פרי עמל, 25.1.1937, 00071706.81D4.1D.DC, אה"מ; ועד פרי עמל לחברי האגודה, 1.2.1937, 130A\208, אצ"מ.
- 85 יוסף הולצמן ע"ש אל ההר, 22-23.2.1937, 7-D-24, אוסף שניאורסון, אכ"ע.
- 86 ראו סדרת מסמכים בנושא: 130A\208, אצ"מ.
- 87 שוגרמן לרוכשים, D4.1C.B5.00071706.81, אה"מ, עמ' 50; הרוכשים לאל ההר, 14.5.1937, 130A\208, אצ"מ.
- 88 תביעה 12716/37, D4.1D.D9.00071706.81, אה"מ.
- 89 חוזה, 524A\26, אצ"מ.
- 90 דו"ח הבנק, חיסול וסדור חברת אל ההר, 30.5.1937, 7-B-9, אכ"ע.
- 91 עורך הדין לויצקי לאגרובנק, 3.8.1937, D4.1D.D7.00071706.81, אה"מ.
- 92 סדרת מכתבים, 7-B-9, אכ"ע.
- 93 לויצקי לאגרובנק, D4.1D.D8.00071706.81, אה"מ; י"ד זילבר, הארץ, 24.4.1938, מכתבים למערכת; עורך הדין לויצקי לאגרובנק, D4.1D.D7.00071706.81, אה"מ.
- 94 זאב שוגרמן, מראיין דב קנוהל, 7-B-12, אכ"ע.
- 95 בית שוגרמן בבית דגן היה לימים בית הקק"ל - עמדה חשובה במלחמת העצמאות.
- 96 ריטר לעורך הדין לויצקי, נציג יורשי ח' שוגרמן, 24.7.1938, D4.1D.DA.00071706.81, אה"מ.
- 97 7-B-9, אכ"ע.
- 98 שניאורסון לקק"ל, 2.3.1942, 24.12.1943; ויץ לשניאורסון, 10.4.1942, 17.1.1944, 7-D-24, אוסף שניאורסון, אכ"ע.
- 99 פפר להולצמן, 4.6.1935, 524A\26, אצ"מ; 7-B-3, אכ"ע.
- 100 דב קנוהל, זיכרון להולכים, **הצפה**, 8.12.1985.